

The Greek Review of Social Research

Vol 33 (1978)

33-34

Το αστικό δίκτυο της Θεσσαλίας

Michel Sivignon, Γ. Τσελίκας

doi: [10.12681/grsr.316](https://doi.org/10.12681/grsr.316)

Copyright © 1978, Michel Sivignon, Γ. Τσελίκας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Sivignon, M., & Τσελίκας Γ. (1978). Το αστικό δίκτυο της Θεσσαλίας. *The Greek Review of Social Research*, 33, 293–318. <https://doi.org/10.12681/grsr.316>

τό αστικό δίκτυο της Θεσσαλίας

του
Michel Sivignon

Μετάφραση: Γ. Τσελίκα

I. εισαγωγή

1. Προέλευση της μελέτης

Η μελέτη αυτή πραγματοποιήθηκε από τις 15 Σεπτεμβρίου 1969 μέχρι τις 15 Φεβρουαρίου 1970 ύστερα από αίτηση της 'Υπηρεσίας Περιφερειακής 'Αναπτύξεως της Θεσσαλίας, με σκοπό την κοινωνιολογική και οικονομική διερεύνηση του περιφερειακού αστικού δικτύου. Οι επιτόπιες έρευνες, καθώς επίσης η εκμετάλλευση των εγγράφων στοιχείων που συγκεντρώθηκαν, έγιναν υπό τη διεύθυνση του Michel Sivignon, εμπειρογνώμονα του 'Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών 'Ερευνών, με τη βοήθεια του Θρασύβουλου Καβασίδου της 'Υπηρεσίας Περιφερειακής 'Αναπτύξεως της Θεσσαλίας.

2. Σκοπός της μελέτης

Η μελέτη αποβλέπει στο να κατατάξει τα διάφορα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας, με βάση τις ειδικές λειτουργίες (fonctions) τις οποίες ασκούν και τη σημασία καθενός απ' αυτά. 'Επί πλέον, να βοηθήσει μετά την προηγούμενη πραγματοποίηση της πρώτης αυτής εργασίας, τον προσανατολισμό προς αυτά.

Η μελέτη αυτή εξ 'άλλου έχει και μεθοδολογικό ενδιαφέρον. Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για καθορισμό των διαφόρων τύπων πόλεων πρέπει να μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια για το σύνολο του ελληνικού αστικού δικτύου. Πρέπει συνεπώς να χρησιμεύσει σαν υπόδειγμα.

Η μελέτη αυτή φιλοδοξεί να μὴ είναι αποκλειστικά στατική, αλλά να δώσει στο μέτρο του δυνατού δυναμική εικόνα της καταστάσεως των διαφόρων κέντρων αναπτύξεως. 'Επίσης να καθορίσει μία καμπύλη εξέλιξεως και να την προεκτείνει κατά το δυνατόν στο μέλλον.

3. Μέθοδος

Κατ' αρχήν, θεωρήσαμε απαραίτητο να λάβουμε υπ' όψη τα δεδομένα που έχει ήδη συγκεντρώσει ή 'Υπηρεσία Περιφερειακής 'Αναπτύξεως, ιδιαίτερα εκείνα τα όποια άφορον τη διοικητική διάρθρωση της χώρας. 'Επί πλέον δέ, να διερευνήσουμε και πολλά άλλα συστήματα.

A. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

α) Προκαταρκτικές εργασίες

Πρόκειται να καθορίσουμε ποιά θά είναι στή μελετώμενη περιοχή ή δημογραφική εξέλιξη κατά τα προσεχή πέντε ή δέκα χρόνια. Τό πλαίσιο όμως της έπαρχίας μᾶς φαίνεται έντελῶς άνεπαρκές από τήν

ἄποψη αὐτή, γιατί ὑποκρύπτει σημαντικές παρεκκλίσεις π.χ. μεταξύ τῆς πεδινῆς καὶ ὄρεινῆς περιοχῆς. Συνεπῶς, γιὰ νὰ καθορίσουμε τὶς ὁμοιογενεῖς δημογραφικῆς περιοχῆς πρέπει νὰ προχωρήσουμε μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ δήμου.

Γιὰ τὴ δημογραφικὴ μελέτη χρησιμοποιήσαμε κυρίως τὰ δεδομένα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1961, τὰ μόνον ἀσφαλῆ. Συμπληρωματικά, καὶ χωρὶς ν' ἄγνοομε τὶς ἐλλείψεις τους, λάβαμε ἐπίσης ὑπ' ὄψη τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας πού διενεργήθηκε σὲ διάφορους δήμους ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως τῆς Θεσσαλίας, ἀσκώντας πάνω σ' αὐτὴ τὴν κριτικὴ πού μᾶς φαινόταν ἀπαραίτητη. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῶν μεγάλων πόλεων παραμένει ἀκέρατο, καὶ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ σχηματίσει κανεὶς ἀκριβῆ ἰδέα γιὰ τὸ ρυθμὸ τῆς πρόσφατης δημογραφικῆς ἐξελίξεώς του.

Ἐπομένως, τὸ πρόβλημα τῆς πρόσφατης δημογραφικῆς ἐξελίξεως παραμένει σχεδὸν ἀκέρατο καὶ θὰ πρέπει νὰ περιμένει κανεὶς τὴν ἀπογραφή τοῦ 1971 γιὰ νὰ ἔχει σαφῆ ἰδέα γι' αὐτή.

Προσπαθήσαμε παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ καθορίσουμε τὸ πρόβλημα τῶν κινήσεων τῶν πληθυσμῶν. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐσωτερικὲς κινήσεις, ἡ μελέτη τῆς Ὑπηρεσίας Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως δίνει τὸν ἀριθμὸ ἀναχωρήσεων κατὰ χωριό, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται στὶς πόλεις. Γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ μετανάστευση χρησιμοποιήσαμε μελέτη τῆς Ὑπηρεσίας Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως, χρονολογούμενη ἀπὸ τὸ 1965, ἡ ὁποία δίνει τὸν ἀριθμὸ ἀναχωρήσεων πρὸς τὸ ἐξωτερικό, καὶ συμπληρώσαμε τὴ μελέτη αὐτὴ μὲ στοιχεία τῆς τρέχουσας περιόδου. Συνεπῶς στὸν τομέα αὐτό, ἔχουμε μίαν ἀκριβῆ εἰκόνα τῶν πραγμάτων.

β) Οἱ ζῶνες ἀστικῆς ἐπιρροῆς

Κατὰ σημαντικό γιὰ τὴν ἔρευνά μας ἦταν ὁ καθορισμὸς τῶν ζωνῶν ἐπιρροῆς κάθε πόλεως. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἐπιρροὴ τὴν ὁποία ἄσκει μίαν πόλη στὴν περιοχή μὲ τὴν ὁποία γειτονεῖ, ἀποτελεῖ σύνθεση πολλῶν παραγόντων, πού δὲν μποροῦν ὅλοι νὰ καθορισθοῦν εὐκόλα.

Ἐνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ὄργανα ἐργασίας πού κατέχει ἡ Ἑλλάδα εἶναι τὸ Δημοτολόγιο. Σχετικὰ μὲ ὅλα τὰ κέντρα τῆς Θεσσαλίας ἐξακριβώσαμε τὸν τόπο γεννήσεως τῶν ἀρχηγῶν τῆς οἰκογένειας γιὰ νὰ καθορίσουμε τὴ ζώνη ἔλξεως τῶν ὑπὸ μελέτη πόλεων.

Ἡ μέθοδος αὐτὴ ἔχει τὰ μειονεκτήματά της: εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ μεταγραφή ἀπὸ ἓνα Δημοτολόγιο σὲ ἄλλο γίνεται πάντοτε μὲ ἀργὸ ρυθμὸ καὶ ὅτι οἱ νεοερχόμενοι σὲ μίαν πόλη ἐξακολουθοῦν συχνά, γιὰ πολὺ καιρὸ, νὰ εἶναι δημότες τοῦ τόπου προελεύσεώς τους.

Πρὸς διόρθωση τοῦ λάθους αὐτοῦ μελετήσαμε ἐπίσης τὶς ἐγγραφές τῶν τελευταίων τεσσάρων χρόνων στὴν Ὑπηρεσία Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων

(ΙΚΑ), ἐξετάζοντας τοὺς τόπους γεννήσεως τῶν νεοεγγεγραμμένων, πράγμα τὸ ὁποῖο συμπληρώνει τὴ μελέτη πού ἔχει σὴν βάση τὰ Δημοτολόγια.

Ἡ μελέτη τῶν Δημοτολογίων, ὅπως καὶ ἡ μελέτη τῶν ἐγγεγραμμένων στὸ ΙΚΑ, παρέχει ἄλλωστε τὸ πλεονέκτημα τῆς συμπληρώσεως τῆς δημογραφικῆς μελέτης μὲ τὴν ἐξέυρεση, μὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἀκρίβεια, τῶν ἐστιῶν προελεύσεως αὐτῶν πού μεταναστεύουν σὲ θεσσαλικὲς πόλεις, μεγάλες καὶ μικρές.

Ἐνα πράγμα μᾶς διαφεύγει: ἡ σπουδαιότητα τῆς μεταναστεύσεως μὲ προορισμὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη, φαινόμενο ἀρκετὰ σοβαρὸ. Ἐλάχιστες ὁμῶς ἔχουμε ἐνδείξεις γι' αὐτὸ στὴν ἔρευνα τοῦ Κέντρου Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως τοῦ 1968.

γ) Προοπτικὴ μελλοντικῶν ἐξελίξεων (essai de prospective)

Ἐνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς δημογραφικῆς μας μελέτης ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ δημιουργία προοπτικῆς γιὰ μελλοντικὲς ἐξελίξεις, καὶ ἰδιαίτερα ὁ καθορισμὸς τῆς πιθανῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, κατὰ τὰ δέκα προσεχῆ ἔτη, ἀπὸ τὴν ἄποψη:

- 1) τῶν σημερινῶν δημογραφικῶν τάσεων,
- 2) τοῦ συστήματος καλλιεργείων πού ἐφαρμόζεται,
- 3) τῶν προβλεπόμενων τροποποιήσεων στὸ σύστημα αὐτὸ καλλιεργείων, ἰδίως μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν ἀρδευόμενων ἐκτάσεων.

Δὲν μποροῦν νὰ ἀποκρίνωμε ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καταλήξει σὲ ἀποτελέσματα κατὰ προσέγγιση. Εἶναι ὥστόσο ἀπαραίτητη, ἔάν θέλει κανεὶς νὰ ὑπολογίσει τὶς δυνατότητες διαθέσεως κινητοποιήσιμου δυναμικοῦ τὶς ὁποῖες παρουσιάζει ἡ περιοχή.

Αὐτὸ προϋποθέτει ἐπίγνωση τῆς ὑποαπασχολήσεως, ἀπὸ τὴν ὁποία πάσχει ἡ περιοχή καὶ ἡ ὁποία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐκτάσεως τῶν γαιῶν πού διαθέτει ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς, τοῦ συστήματος τῶν καλλιεργείων, καὶ τῆς τεχνικῆς τους.

Γιὰ νὰ ὑπολογίσουμε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀρδεύσεως, μελετήσαμε δύο ζῶνες τῆς ὁποῖες ἔχουν ἐγκατασταθῆ ἀρδευτικὰ δίκτυα: στὴ ζώνη τοῦ Μάτι Τυρνάβου, καὶ τὴ ζώνη τοῦ Μέγδοβα.

B. ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Ἐρωτήσαμε ἀπαραίτητο, ἐκτός ἀπὸ τὴν καθαυτὴ στατιστικὴ ἐργασία, νὰ ἐπισκεφθοῦμε ὀρισμένες δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς ὑπηρεσίες σὲ κάθε σημαντικὴ πόλη, χωρὶς ὥστόσο νὰ περιορισθοῦμε στὴ μελέτη μας στὶς σπουδαιότερες πόλεις τῆς Θεσσαλίας. Κατάλογος τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων πού ἐπισκεφθήκαμε:

Βόλος
Μαγνησία: Νέα Ἰωνία
Ἀργαλαστή
Ἄλμυρός

Λάρισα:	Λάρισα Τίρναβο Φάρσαλα Άγιά Έλασσόν Άμπελών Γόννοι, Συκούριον, Κυψέλη
Τρίκαλα:	Τρίκαλα Καλαμπάκα Πύλη Φαρκαδών
Καρδίτσα:	Καρδίτσα Παλαμάς Σοφάδες Μουζάκι Λεοντάρι

Τό πρόβλημα της βιομηχανίας (βιομηχανίας και βιοτεχνίας)

Η μελέτη της βιομηχανικής δραστηριότητας είναι ευκολότερη. Η άπογραφή των κυριότερων μονάδων γίνεται γενικά σωστά. Προσπαθήσαμε να επισκεφθούμε τις πιο χαρακτηριστικές βιομηχανίες, διαλέγοντας τουλάχιστον μία επιχείρηση σε κάθε κλάδο και πηγαίνοντας υποχρεωτικά στις κυριότερες. Αυτή η έργασία, που δεν έχει στατιστικό σκοπό, μάς φαίνεται ωστόσο απαραίτητη, για να γνωρίσει κανείς έπακριβώς τις λειτουργίες που έπιτελεί κάθε κέντρο. Άλλωστε, η ακτινοβολία κάθε κέντρου και η ζώνη έπιρροής του αντικατοπτρίζει εδύρτα τη ζώνη έπιρροής των βιομηχανιών του.

Γιά τό λόγο αυτό στό Βόλο π.χ., προσπαθήσαμε να διαπιστώσουμε ποιό ρόλο διαδραματίζουν στή ζωή της Θεσσαλίας οι βιομηχανίες της πόλεως τόσο από την άποψη της προελεύσεως των χρησιμοποιουμένων πρώτων ύλων, όσο και από την άποψη του προορισμού των προϊόντων.

II. μέρος πρώτο: δημογραφική μελέτη

1. Η πυκνότητα του πληθυσμού

Η άπλή ανάλυση της πυκνότητας του πληθυσμού των κοινοτήτων, κατά τό 1961, φέρνει στό φώς πολλά γεγονότα. Περιοχές μεγάλης πυκνότητας. Άν εξαίρεσουμε τις πόλεις Βόλο, Νέα Ίωνία, Λάρισα, Τίρναβο, Καρδίτσα και Τρίκαλα, όπου ή κοινοτική πυκνότητα έχει μειωμένη σημασία, υπάρχουν βασικά μερικές ζώνες μεγάλης πυκνότητας (άνωτερες των 100 κατοίκων κατά χμ.²) στή Δυτική Θεσσαλία, περιλαμβανομένης ολόκληρης της περιοχής μεταξύ Τρικάλων και Καρδίτσας, μέ μερικούς τομείς στό βόρειο άκρο της πεδιάδας (περιοχή Παλαμά και Φαρκαδώνος). Στήν ανατολική Θεσσαλία οι ζώνες πολύ μεγάλης πυκνότητας είναι λιγότερες, μικρότερης έκτάσεως και πολύ περισσότερο διασπαρμένες στήν περιοχή του Τίρναβου, της Άγιάς και πρό παντός στό Πήλιο. Οι περιοχές μέσης πυκνότητας (45 μέχρι 100 κατοίκων κατά χμ.²) καλύπτουν άκόμη τό μεγαλύτερο τμήμα της Δυτικής Θεσσαλίας και τις άκτές του Παγασητικού κόλπου. Οι περιοχές χαμηλής και πολύ χαμηλής πυκνότητας (κάτω των 45 κατοίκων κατά χμ.²) καλύπτουν τό μεγαλύτερο μέρος των κεντρικών λόφων της Θεσσαλίας, της πεδιάδας της Άνατολικής Θεσσαλίας και των όρεινών περιοχών.

Άς σημειωθεί ότι οι πυκνοκατοικημένες περιοχές δέν συμπίπτουν καθόλου μέ τις πεδιάδες, ούτε οι άραιοκατοικημένες μέ τις όρεινες. Η Θεσσαλία έχει συγχρόνως βουνά άραιοκατοικημένα, όπως ή Όθρυς, τό Μαυροβούνι, ένα μεγάλο τμήμα της Πίνδου, και βουνά πολύ πυκνοκατοικημένα, όπως οι

Όπως είναι φανερό, περιλάβαμε στήν έρευνά μας κοινότητες των όποιων ό πληθυσμός είναι πολλές φορές κατώτερος από 2.000 κατοίκους. Στήν άρχή, στηριχθήκαμε πράγματι στή μελέτη την όποία έχει έκπονήσει ή Ύπηρεσία Άναπτύξεως της Θεσσαλίας (Ταξινόμική Μελέτη) και στό δίκτυο των κέντρων έλξεως τά όποια είχε καθορίσει ή Ύπηρεσία.

Πραγματοποιήσαμε επίσης και μία μελέτη μικρών κομρών, όπως της Άργαλαστής (Μαγνησία), της Κυψέλης (Λάρισα), του Λεονταρίου (Καρδίτσα).

Έπισκεφθήκαμε, σε κάθε δήμο ή κοινότητα, τον πρόεδρο ή τό δήμαρχο και τό γραμματέα.

Έπί πλέον σε κάθε πρωτεύουσα νομού έπισκεφθήκαμε:

- Τό Γραφείο Εύρέσεως Έργασίας
- Τό Γραφείο Τεχνικών Ύπηρεσιών (για την οικοδόμηση)
- Τήν Ύπηρεσία Κοινωνικής Προνοίας
- Τό Έμπορικό και Βιομηχανικό Έπιμελητήριο
- Τά Δίκτυα Όδικών Μεταφορών (ΚΤΕΛ)

Τό πρόβλημα του έμπορίου και της μικρής βιοτεχνίας

Είναι προφανώς φαινόμενο δυσκολώτατο να μελετηθεί, γιατί τά έπιμελητήρια, στα όποια κατ' άρχήν θά έπρεπε να είναι έγγεγραμμένοι όλοι οι έμποροι, έχουν πολύ άνεπαρκείς πληροφορίες. Έπί πλέον, ό βυθμός των έμπορικών έπιμελητηρίων δέν είναι παντού ό ίδιος: στό Βόλο υπάρχει και λειτουργεί έπιμελητήριο έδώ και σαράντα χρόνια, ενώ στήν Καρδίτσα τό έπιμελητήριο βρίσκεται στήν άρχή της λειτουργίας του.

Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να έχουν στατιστικές πληροφορίες για την εξέλιξη μερικών χαρακτηριστικών έμπορικών κλάδων (ήλεκτρικές οικιακές συσκευές, έργαλεία άγροτικού έξοπλισμού).

Μιά τέτοια μελέτη δέν είναι άδύνατη. Άλλ' άπαιτεί χρόνο πολύ περισσότερο από κείνο που έμείς διαθέτουμε.

— τις βορεινές βόρειες περιοχές, τὰ Χάσια, τὰ Ἀντιχάσια καὶ τὴν περιοχή τῆς Ἐλασσόνας, περιφέρειες φτωχὰ γενικά καὶ μὲ πενιχρὲς γεωργικὲς ἀποδόσεις.

3. Δημογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ

Ἡ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξη ἀποκαλύπτει δύο τύπους φαινομένων: ἀφ' ἑνὸς τὴν ἰδιάζουσα γονιμότητα τῶν περιοχῶν ποῦ μελετᾶμε, ἀφ' ἑτέρου τὶς ἐσωτερικὲς στὴν Ἑλλάδα κινήσεις καὶ τὶς μεταναστεύσεις πρὸς τὸ ἐξωτερικόν.

α) Ἡ ζωτικότητα

Εἶναι ἴσως πολὺ εὐκόλο νὰ μελετήσῃ κανεὶς τὴ ζωτικότητα τῶν πληθυσμῶν. Καὶ ὡς πρὸς αὐτὴ

ὁμως, οἱ μόνοι ἀσφαλεῖς ἀριθμοί, τοὺς ὁποίους διαθέτουμε, ἀνάγονται στὴν ἀπογραφή τοῦ 1961.

Κατὰ τὴ χρονολογία αὐτὴ τὰ ποσοστὰ τῶν γεννήσεων κατὰ νομοῦς, γιὰ τὴν περίοδο 1956-1961, εἶχαν ὡς ἐξῆς:

Ἑλλάς	
Καρδίτσα:	23,16%
Λάρισα:	20,35%
Μαγνησία:	17,49%
Τρίκαλα:	22,61%

Μετά τὴν παραπάνω χρονολογία, τὸ γενικόν ποσοστὸ γεννητικότητας τῆς Ἑλλάδος μειώθηκε χωρὶς ὁμως νὰ μπορεῖ νὰ μιλήσῃ κανεὶς γιὰ κατακόρυφη πτώση, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1951 αὐτὸ δὲν κατέβηκε κάτω ἀπὸ τὸ 10%. Εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς ἂν ἡ γεννητικότητα τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ προσέγγισε ἢ ὄχι στὸν ἐθνικὸ μέσο ὄρο κατὰ

Ποσοστὸ γεννητικότητας στὴ Θεσσαλία

Ἔτος	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ποσοστὸ γεννητικότητας	20,31	19,33	18,37	19,23	19,35	19,70	19,26	19,01	19,40	18,88	17,94	18,01	17,48	18,00	-	18,07	18,50

Ἐξέλιξη τοῦ ἀριθμοῦ γεννήσεων στὴ Θεσσαλία

Ἔτος	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ἀριθμὸς γεννήσεων	12.934	12.671	12.394	12.000	12.381	12.654	13.020

τὴν περίοδο αὐτὴ, γιατί, ἐνῶ διαθέτουμε πολλοὺς ἀπόλυτους ἀριθμούς γεννήσεων κατὰ τὴν ὑπὸ μελέτη περίοδο, δὲν γνωρίζουμε τὴν ἐξέλιξη τοῦ συνόλου τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ κάθε κατ' ἐπέκταση συμπέρασμα μὲ ἀφαιρητὰ τὴ σημερινὴ ἐξέλιξη θά ἦταν αὐθαίρετο.

Ἐπὶ αὐτῶν ἴσως πράγματι αὐξηση τοῦ ὀλικοῦ ἀριθμοῦ τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ καὶ παράλληλα μείωση τοῦ ποσοστοῦ τῆς γεννητικότητας. Δεδομένου δὲ ὅτι τὰ δύο φαινόμενα σχεδὸν ἰσοφαρίζονται στὸ σύνολο τῆς περιοχῆς, ὁ ἀριθμὸς τῶν γεννήσεων παραμένει ἐδῶ καὶ 10 χρόνια σχεδὸν στάσιμος.

Φυσικά, ἡ συνολικὴ αὐτὴ στασιμότητα καλύπτει δημογραφικὰ ἐκδηλώσεις ποῦ διαφέρουν ἄρκετὰ μεταξύ τους.

Ἡ μέση γεννητικότητα κατὰ δῆμους καὶ κοινότητες, ἀπὸ τὸ 1958 μέχρι τὸ 1961, σύμφωνα μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1961, παρουσιάζει μιά κατὰ προσέγγιση τιμὴ ποῦ προκύπτει ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν παιδιῶν ἡλικίας ἀπὸ 0 ἕως τεσσάρων ἐτῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπογραφῆς, καὶ ποῦ λαμβάνει ὑπ' ὄψη τὴ μέση θνησιμότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Τὴ διατηρήσαμε ὁμως γιὰ ἔλαιναν ἄλλοι ἀριθμοί, μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι δίνει εἰκόνα ποῦ προσεγγίζει πολὺ τὴν πραγματικότητα, μὲ ὀρισμένες ὁμως ἐπιφυλάξεις γιὰ ὀρισμένους τόπους. Ἐπάρχουν ἀκόμη—τουλάχιστον κατὰ τὸ ἔτος 1960—περιοχὲς μὲ

πολὺ ὑψηλὴ γεννητικότητα στὴ Θεσσαλία, ἀφοῦ μιά λαριδίκα ποῦ συνορευεῖ καὶ τὴ Μακεδονία, ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο μέχρι τὴν Πίνδο, ἐμφανίζει ποσοστὰ πάντοτε ἀνώτερα ἀπὸ τὸ 25% καὶ κάποτε ἀπὸ τὸ 30%, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, γιατί τότε τὸ ὑψηλότερο ποσοστὸ γεννητικότητας διαπιστώθηκε στὴν ἐπαρχία Μαργαριτίου τῆς Ἡπείρου, μὲ 33,4%.

Ἄν δὲν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὰ χωριὰ Κουτσοβλάχων στὰ ὁποῖα ἔμενε κατὰ τὸ χρόνον τῆς ἀπογραφῆς πληθυσμὸς πολὺ λίγο ἀντιπροσωπευτικὸς τοῦ συνόλου, βρίσκουμε στὴν Πίνδο ποσοστὸ τῆς ἴδιας τάξεως (30%). Εἴμαστε βέβαιοι ἐπιφυλακτικοί γιὰ τὴ σημασία τὴν ὁποία πρέπει νὰ δώσουμε στὰ ὑψηλὰ ποσοστὰ γεννητικότητας, ποῦ ἐξακριβώθηκαν στὴν κεντρικὴ Θεσσαλία σχετικὰ μὲ μιά λαριδίκα ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ στενὰ τῆς Πίνδου στὴ διόδου τοῦ Τιτάνου μέχρι τὸν Παγασητικὸ κόλπο. Ἡ ὑψηλὴ γεννητικότητα ποῦ διαπιστώθηκε ἐκεῖ ἔχει σχέση μὲ τὶς ζῶνες διαχειμάσεως πολυἀριθμῶν ὄρεισιβίων τῆς Πίνδου καὶ συνεπῶς ἀντικατοπτρίζει ἐν μέρει τὴ γονιμότητα τῶν ἡμινομαδικῶν αὐτῶν πληθυσμῶν.

Στὰ βόρεια τῆς Καρδίτσας, ἡ περιοχὴ Καραγῶνι ἀντιπροσωπεύει ἐπίσης ζῶνὴ ὑψηλῆς γεννητικότητας, ποῦ κάποτε εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ 25%.

Τὸ ὑπόλοιπο τῆς δυτικῆς πεδιάδας καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πεδιάδας τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσα-

λιάς είναι, ἀντίθετα, ζῶνες μετρίας γεννητικότητας, πού κυμαίνεται μεταξύ 17,5 καί 20%. Τό ποσοστό μάλιστα πέφτει, τοπικά, χαμηλότερα στήν πεδιάδα τῆς Λάρισας (λιγότερο ἀπό 17,5‰).

Ἠστόσο, οἱ περιοχές τῆς χαμηλῆς γεννητικότητας βρίσκονται ἀνατολικότερα ἀκόμη, στά παραλιακά ὄρη, τά ὁποῖα ἀρχίζουν ἀπό τόν Κάτω Ὀλυμπο μέχρι τό ἄκρο τοῦ Πηλίου, στήν ἐπαρχία Ἀλμυροῦ. Ἐκεῖ τά ποσοστά κυμαίνονται συνήθως μεταξύ 17,5 καί 20‰, καί κάποτε μεταξύ 12,5 καί 15,5‰.

Ἐξέλιξη τῆς γεννητικότητας ἀπό τό 1961

Ἐνῶ γίνεται δεκτό ὅτι ὁ θεσσαλικός πληθυσμός ἐξακολούθησε ν' αὐξάνει ἀπό τό 1961 μέ ρυθμό ὁμοσ πιθανόν μικρότερο ἀπό τόν πληθυσμό τῆς προηγούμενης δεκαετίας, ἐξ αἰτίας τῆς μεταναστεύσεως, ὁ στάσιμος ἀριθμός τῶν γεννήσεων σημαίνει μείωση τοῦ συνόλου τοῦ ποσοστοῦ γεννητικότητας, τήν ὁποία εἶναι ἀδύνατο νά ὑπολογίσουμε ἀριθμητικά, γιά λόγους τούς ὁποίους ἔχουμε ἐκθεσεῖ ἀλλοῦ.

Ἡ μείωση αὐτή εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλη στήν ὑπαιθρο καί εἰδικά στίς περιοχές, οἱ ὁποῖες εἶχαν τότε τήν ὑψηλότερη γεννητικότητα.

Τόσο ἀπό τίς στατιστικές ὅσο καί ἀπό τίς συνομιλίες μέ τούς χωρικούς, οἱ ὁποῖοι εὐχαρίστως παρέχουν πληροφορίες, προκύπτει ὅτι οἱ πατέρες τους εἶχαν 5 ἤ 6 παιδιά κατά οἰκογένεια, ἐνῶ οἱ ἴδιοι ἀρκοῦνται σέ ἕνα ἤ δύο. Ἡ κίνηση γιά τόν περιορισμό τῶν γεννήσεων δέν εἶναι πρόσφατη στήν Ἑλλάδα, γιατί τό ποσοστό γεννητικότητας δέν ξεπερνοῦσε τό 24,8‰, τό 1939, κατά τήν τελευταία ὁμοσ δεκαετία, ἡ τακτική αὐτή γενικεύθηκε.

Συνέπεια αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ ὁμοιομορφία ὡς πρός τά ποσοστά γεννήσεων (μέ ἐπιφύλαξη πάντοτε γιαντί δέν γνωρίζουμε ἀκριβῶς ποιός εἶναι ὁ ἀριθμός τοῦ σημερινοῦ πληθυσμοῦ). Στίς ἀγροτικές κοινότητες τῆς ἐπαρχίας Καλαμπάκας, τό ποσοστό γεννητικότητας, πού ἀνερχόταν τό 1960 σέ 26,9‰, ἔφθασε τό 1966 στά 17,8‰. Σέ ὁλόκληρο τό νομό Καρδίτσης τό ποσοστό ἀπό 23,2‰, κατέβηκε στά 17,2‰. Οἱ περιοχές αὐτές μέ τήν ὑψηλῆ γεννητικότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ προσεγγίζουν ἔτσι πρός τίς ζῶνες ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν παιδιῶν εἶναι κατά παράδοση χαμηλός: κατά τήν ἴδια περίοδο, τό ποσοστό γεννητικότητας τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας Βόλου (πρόκειται γιά τό Πήλιο) κατέβηκε ἀπό 17,6‰, σέ 16,7‰.

Εἶναι σχεδόν ἀδύνατο νά γνωρίζουμε τήν εξέλιξη τῆς γεννητικότητας τῶν λεγόμενων ἡμιαστικῶν πληθυσμῶν στό σύνολό τους, γιαντί ἡ κατηγορία αὐτή τῶν περιοχῶν τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμός κλιμακώνεται μεταξύ 2.000 καί 10.000 κατοίκων, περιλαμβάνει μεγάλη χωριά, πού ἔχουν σκληρά πληγῆ ἀπό τή μετανάστευση, ἀλλ' ἔπισης καί κέντρα ὑψηρσίτων, τά ὁποῖα παίζουν τό ρόλο μικρῶν πόλων ἐλξεως

καί τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμός ἀσφυκτιᾷ ἀπό τήν ἄφιξη χωρικῶν ἀπ' τά γειτονικά χωριά.

Παρακάτω θά δοῦμε τήν εξέλιξη τῆς ἀστικῆς γεννητικότητας.

Τό ποσοστό τῆς γονιμότητας

Τά στατιστικά στοιχεῖα τά ὁποῖα διαθέτουμε δέν μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἐξακριβώσουμε τό ποσοστό τῆς γονιμότητας, ὅπως αὐτό νοεῖται συνήθως, ἀλλά ἡ ἀπογραφή τοῦ 1951 μᾶς δίνει ἕνα ποσοστό κατά προσέγγιση σπουδαιότητας, κατά τή γνώμη μας, ἄν συσχετίσουμε τόν πληθυσμό τῶν παιδιῶν ἡλικίας ἀπό 0 ἕως 4 ἐτῶν καί τόν ἀριθμό τῶν γυναικῶν μεταξύ 15 καί 43 ἐτῶν, γιά κάθε κοινότητα. Ἡ συσχέτιση αὐτή μᾶς ἐπιτρέπει νά μῆ λάβουμε ὑπ' ὄψη τήν ἐντόπωση τήν ὁποία δίνει ἀναγκαστικά πάνω στό ἀκαθόριστο ποσοστό τῆς γεννητικότητας ἡ κατά ἡλικία σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ συσχέτιση αὐτή ἔχει τό μειονέκτημα ὅτι δέν λαμβάνει ὑπ' ὄψη τήν παιδική θνησιμότητα. Ἐχομε ὁμως μικρή ἐμπιστοσύνη στοῦς ἐπίσημους ἀριθμούς, ὡς πρός τό σημεῖο αὐτό, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ἀνεπάρκειες σέ δηλώσεις θανάτων παιδιῶν μικρῆς ἡλικίας. Ἐχομε τίς ἴδιες ἐπιφυλάξεις, ὅπως καί γιά τά ὑπόλοιπα δημογραφικά δεδομένα, σχετικά μέ τήν ἀξία τοῦ ποσοστοῦ αὐτοῦ στίς περιοχές στίς ὁποῖες σημειώνονται ἐποχικές ποιμενικές μεταναστεύσεις, στήν Πίνδο καί τήν Κεντρική Θεσσαλία ἰδιαίτερα.

Ἡ παραπάνω σχέση κλιμακώνεται κατά ἐπαρχία μεταξύ 0,36 στήν ἐπαρχία τοῦ Βόλου, καί 0,52 στήν ἐπαρχία τῆς Καλαμπάκας. Γεννητικότητα καί γονιμότητα ποικίλλουν ἐπομένως κατά τήν αὐτή ἔννοια.

Γονιμότητα τῶν γυναικῶν στίς διάφορες ἐπαρχίες (1958-61)

Ἐπαρχίες	Σχέσεις μεταξύ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παιδιῶν ἡλικίας 0 μέχρι 4 ἐτῶν, καί τῶν γυναικῶν 15-43 ἐτῶν
Καρδίτσα	0,46
Ἀγιά	0,38
Ἐλασσόν	0,50
Λάρισα	0,38
Τίρναβος	0,41
Φάρσαλα	0,47
Ἀλμυρός	0,40
Σκόπελος	0,42
Βόλος	0,36
Καλαμπάκα	0,52
Τρίκαλα	0,41

β) Ὀνησιμότητα

Ἐδῶ καί δέκα περίπου χρόνια διαπιστώνεται συνολικά αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν θανάτων. Ἡ αὐξηση

Εξέλιξη του αριθμού θανάτων στη Θεσσαλία

Έτος	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
Αριθμός θανάτων	4.282	4.618	4.211	4.372	4.524	4.460	4.790	4.809	4.906	4.853	4.807

αυτή πιθανόν δέν σημαίνει αύξηση του ποσοστού της θνησιμότητας, αλλά αύξηση του συνόλου του πληθυσμού.

Η εξακρίβωση αυτή είναι σχετική με εκείνη που κάναμε αναφορικά με την εξέλιξη του αριθμού γεννήσεων κατά την ίδια περίοδο. Ο πίνακας του ποσοστού θνησιμότητας στις διάφορες πόλεις και αγροτικές περιοχές φανερώνει μία όμοιοτητα συνολική, πολύ ισχυρότερη από την όμοιογένεια των ποσοστών της γεννητικότητας. Η όμοιομορφία φαίνεται υπερβολική (roussée) και η μόνη πηγή διαφοροποιήσεως είναι η καθολική σύνθεση του πληθυσμού. Τά χαμηλότερα ποσοστά τά συναντάμε στη Μαγνησία, όπου η αναλογία των νέων είναι ισχυρότερη και όπου, αντίθετα, τά υψηλότερα ποσοστά της Ανατολικής Θεσσαλίας και της Λάρισας δέν αντικατοπτρίζουν άτελέστερη ιατρική περίθαλψη (μάλλον συμβαίνει τό αντίθετο), αλλά ύψηλότερη αναλογία γερόντων.

Μέση θνησιμότητα 1956-1960

Νομός Μαγνησίας	8,70‰	(11ος κατά σειρά μεταξύ των ελληνικών νομών)
Νομός Λαρίσης	6,33	46ος
Νομός Καρδίτσας	6,24	48ος
Νομός Τρικάλων	5,78	51ος

Παρακάτω θά αναλύσουμε τίς διαφορές μεταξύ πόλεων και ύπαιθρου.

Παιδική θνησιμότητα

Οί θεσσαλικοί νομοί κατατάσσονται στους ελληνικούς νομούς, στους οποίους η παιδική θνησιμότητα είναι η χαμηλότερη, γεγονός που μάλλον οφείλεται, πιθανόν, όπως θά δουμε, στην ανεπάρκεια που υπάρχει στις δηλώσεις σχετικά μ' αυτούς που έχουν πεθάνει σε μικρή ηλικία.

4. Οί πληθυσμιακές μετακινήσεις

Οί διαφορές ως προς τά δημογραφικά χαρακτηριστικά (ποσοστό γεννητικότητας, θνησιμότητας, κτλ.) και ως προς την κατά ηλικία σύνθεση του πληθυσμού έχουν σχέση με τίς διάφορες μετακινήσεις, οί οποίες έχουν επηρεάσει και εξακολουθούν νά επηρεάζουν τή σύνθεση του πληθυσμού. Μετακινήσεις πολύ περίπλοκες, μερικές απ' τίς οποίες είναι συνέχιση προαιωνίων τάσεων, όπως η προσκόλληση των βοσκών σε όρισμένο τόπο (sedentarisation) καθώς και άλλες, περισσότερο πρόσφατες, όπως

η άστυφιλία (congestion urbaine) και η έξοδος των αγροτών. Στίς έσωτερικές αυτές μετακινήσεις προστίθεται η μετανάστευση προς τό έξωτερικό, παλιά κι αυτή, αλλά μέ πολύ μεγαλύτερη έκταση τά τελευταία δέκα χρόνια.

α) Οί έσωτερικές μετακινήσεις

Χρησιμοποιήσαμε τά άποτελέσματα μελέτης που έγινε μέ βάση τά Δημοτολόγια, προσθέτοντας για κάθε χωριό τους άρρηγούς οικογενειών που μετανάστευσαν στά δέκα κυριότερα κέντρα της Θεσσαλίας.

Η μέθοδος αυτή επιβάλλει τήν εξής επιφύλαξη: δέν λαμβάνει υπ' όψη τή μετανάστευση μέ προορισμό τήν Άθήνα, και δέν έχουμε άλλη πηγή, παρά μόνο τή μελέτη που πραγματοποιήθηκε χάρη στίς έγγραφές του ΙΚΑ, από τον Β. Kayser, για τον Οικονομικό και Κοινωνικό Άτλαντα της Ελλάδος.

Σύμφωνα μέ τίς παρατηρήσεις μας, η μετανάστευση μέ προορισμό τήν Άθήνα από τό νομό Καρδίτσας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η μελέτη μας έπισημαίνει τίς έστιες των κυριότερων αναχωρήσεων μέ προορισμό τίς θεσσαλικές πόλεις.

Οί έστιες αυτές βρίσκονται στίς όρεινές ζώνες: στό Πήλιο, τό Μαυροβούνι, τήν Όσσα και τον Κάτω Όλυμπο στην ανατολική Θεσσαλία, τήν Πίνδο στη Δυτική Θεσσαλία, στη βόρεια ζώνη των Αγράφων και των Βλαχοχωριών. Άς σημειωθεί ότι, αντίθετα, τά Χάσια, τά Άντιχάσια και η έπαρχία Έλασσόνας δίνουν μικρό βαθμό μεταναστών.

Άυτό που μεταναστεύουν είναι πίο λίγοι στην πεδιάδα. Όσον άφορά τή σύγκριση μεταξύ πόλεων, αυτή άποδεικνύει τή σημασία των αναχωρήσεων μέ άφετηρία τον Τίρναβο (πρό πάντων μέ προορισμό τή Λάρισα) και τά Τρίκαλα.

β) Η μετανάστευση - Γενικά χαρακτηριστικά

Η μετανάστευση προς τό έξωτερικό ήταν πολύ περιορισμένη στην Ελλάδα μέχρι τό 1960, και κυμαίνονταν μεταξύ 25.000 και 30.000 αναχωρήσεων τό χρόνο, απ' τίς οποίες οί περισσότερες είχαν προορισμό τήν Άμερική. Στη μετανάστευση αυτή τό μερίδιο της Θεσσαλίας παρέμενε πολύ χαμηλό, γιατί μέχρι τό 1960 η περιοχή αυτή, της όποιος ο πληθυσμός αντιπροσώπευε 8,2% του συνόλου της Ελλάδος, έστελενε κάθε χρόνο λιγότερα από 500 άτομα στό έξωτερικό. Υπήρχε στό Πήλιο ίδιως, αλλά και στην

Ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς μεταναστεύσεως

Ἔτος	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ἐθνικὸς ἀριθμὸς Ἑλλήνων μεταναστῶν	29.787	35.349	30.428	24.521	23.684	47.768	58.837	84.054	10.072	105.569	119.167	86.896	42.730

Πίνδο, μιά παράδοση μεταναστεύσεως πρὸς τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, καὶ τὸ σχετικὸ ρεῦμα, πού παρέμενε περιορισμένο, προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὶς ὀρεινὲς περιοχὲς τῶν δύο νομῶν, Μαγνησίας καὶ Λαρίσης.

Ἀπὸ τὸ 1960, χρονολογία τῆς πρώτης συμβάσεως περὶ μεταναστεύσεως πού ὑπογράφηκε μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ὀμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας, ὁ ἀριθμὸς τῶν μεταναστῶν ἀξήθησε μὲ ἰδιαίτερα ταχὺ ρυθμὸ στὴ Θεσσαλία, ἡ δὲ θέση τὴν ὅποια εἶχε ἡ Θεσσαλία στὴν ἑλληνικὴ μετανάστευση ἐγίνε προοδευτικὰ σπουδαιότερη, μέχρι 6% περίπου κατὰ τὸ 1964, δηλαδὴ λίγο κατώτερη ἀπὸ τὸ μερίδιό πού τῆς ἀναλογεῖ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ βασιλείου (βλ. παρακάτω πίνακα Ι).

Ἀπὸ τὸ 1965, ὅταν ἐφθάσε τὸ ἀνώτατο ὄριό της, ἡ μετανάστευση ἐλαττώθηκε κατὰ πολὺ, μὲ κατώτατο ὄριο κατὰ τὸ 1967, γιὰ διάφορους λόγους: τὴν ἀνάσχεση τοῦ ρεύματος πρὸς τὴ Γερμανία, ἡ ὁποία δὲν

εἶχε πιά τὴν ἴδια ἀνάγκη ἐργατικῶν χερτῶν, τὴν ἐπιθυμία τῆς νέας κυβερνήσεως νὰ βάλει χαλινοὺς ἐκεῖνο τὸ ὅποιο ἐθεωρεῖτο ἀφαιμάξη ἐπικίνδυνη, ἀφοῦ ἐπὶ ἔξι χρόνια (ἀπὸ τὸ 1962 μέχρι τὸ 1966) ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναχωρήσεων ἐπερνούσε τὴ θετικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν γεννήσεων καὶ τῶν θανάτων στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἐλάττωση τῆς μεταναστευτικῆς κινήσεως μὲ προορισμὸ τὸ ἐξωτερικὸ εἶχε, παρ' ὅλα αὐτὰ, μικρὴ διάρκεια: ἤδη ἀπὸ τὸ 1968 ἡ καμπύλη πήρε ξανά τὴν ἀνοδικὴ πορεία της καὶ κατὰ τὸ 1969 οἱ ἀριθμοὶ τῆς μεταναστεύσεως τόσο ὡς πρὸς τὴ Θεσσαλία, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ σύνολο τῆς Ἑλλάδος, σχεδὸν ταυτίζονται μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἐτῶν 1964 καὶ 1965.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν πού μεταναστεύουν κατὰ νομοὺς ἀποδεικνύει τὸ ἀεξανόμενον μερίδιό τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας καὶ εἰδικὰ τοῦ νομοῦ Τρικάλων: ἀπὸ 16% κατὰ τὸ 1957 ἀνέρχεται στὸ 41% κατὰ τὸ 1965. Τὸ μερίδιό τοῦ νομοῦ Μαγνησίας ἐλαττώνεται, ἀντίθετα, κατὰ τρόπο παράλληλο.

Πάγια μετανάστευση

Ἔτη	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ἑλλάς	30.428	24.521	22.687	47.768	58.837	84.054	100.072	105.569	117.167	86.896	42.730
Θεσσαλία	487	423	399	693	1.019	3.754	5.067	6.240	6.478	4.257	1.806
Νομὸς Καρδίτσης	59	65	53	101	161	427	819	1.188	1.448	812	347
Νομὸς Λαρίσης	243	145	140	309	323	1.401	1.613	1.691	1.601	1.426	604
Νομὸς Μαγνησίας	107	188	34	182	203	531	760	821	737	458	286
Νομὸς Τρικάλων Μερίδιό Θεσσαλίας στὴν ἑλληνικὴ μετανάστευση	78	75	52	106	332	1.395	1.875	2.540	2.692	1.561	569
	1,6%	1,7%	1,6%	1,4%	1,7%	4,4%	5,0%	5,9%	5,5%	4,8%	4,2%

Προσωρινὴ μετανάστευση

Ἑλλάς	22.540	16.287	19.999	27.454	26.426	26.668	35.437	47.616	59.241	61.518	59.732
Θεσσαλία	414	185	204	359	377	510	811	1.260	1.940	1.808	1.780
Νομὸς Καρδίτσης	1	1	1	10	16	24	19	84	110	140	140
Νομὸς Λαρίσης	8	6	5	12	20	18	45	81	180	215	249
Νομὸς Μαγνησίας	403	178	194	335	335	456	723	1.054	1.563	1.362	1.293
Νομὸς Τρικάλων	2	-	4	2	6	12	24	41	87	91	98

γ) Πρόβλημα μεθόδου

“Αν και η Στατιστική Ύπηρεσία δίνει κάθε χρόνο τον αριθμό των αναχωρήσεων κατά νομούς, ωστόσο άγνωστοί ή άκριβης καταγωγή αυτών που αναχωρούν. Για τή συμπλήρωση τού κενού αυτού χρησιμοποιήσαμε τό βιβλίο (Fichier) εκδόσεως διαβατηρίων γιά τήν περίοδο από τό 1961 μέχρι τό 1968. Έκει αναφέρεται ό αριθμός τών διαβατηρίων πού εκδόθηκαν γιά μετανάστευση κατά τήν υπό μελέτη περίοδο, μέ βάση τόν τόπο γεννήσεως τού ενδιαφερομένου. Στήν περίπτωση πού έπρόκειτο γιά τουριστικό διαβατήριο, προσπαθήσαμε, λαμβάνοντας ύπ’ όψη τό πάγγελμα αυτού πού δικαιούται αναχώρηση, νά διαπιστώσουμε ποιοί άπ’ αυτους ταξίδευαν πράγματι γιά τουριστικούς λόγους, και ποιοί, μέ τό πρόσχημα τού τουρισμού, αναχωρούσαν πριν ύπογράψουν συμβόλαιο, μέ τήν έλπίδα νά βρούν εργασία μόλις φθάσουν στήν ξένη χώρα. Ό αριθμός τών διαβατηρίων πού έχουν εκδοθεί δέν δίνει άκριβώς τόν αριθμό τών μεταναστών, γιά διάφορους λόγους: είναι δυνατόν νά συμβεί όστε ό δικαιούχος ενός διαβατηρίου νά μήν αναχωρήσει τελικά γιά οικογενειακούς λόγους ή γιατί έν τώ μεταξύ βρήκε εργασία ή όποια τόν έξυπηρετεί. Αυτό όμως σπάνια συμβαίνει, γιατί συχνά δέν χορηγείται διαβατήριο ίδιως τουριστικό, όστε νά άποφεύγεται ή μετάβαση στή δυτική Εύρώπη πλήθους εργατικού δυναμικού πού δύσκολα μπορεί νά χρησιμοποιηθεί, έφ’ όσον είναι πολύ πιθανόν ότι εκείνος πού έχει θεωρημένο διαβατήριο σπεύδει κατά κανόνα νά τό χρησιμοποιήσει. Πρέπει νά σημειώσουμε έπί πλέον ότι έπειδή τά διαβατήρια εκδίδονται στήν Ελλάδα γιά πέντε χρόνια, και ή περίοδος πού εξετάζουμε εκτείνεται σέ ένένα χρόνια, τά περισσότερα άπ’ αυτά άνανεώθηκαν, ίδιως εκείνα τά όποια χορηγήθηκαν γιά μετανάστευση στή Δυτική Εύρώπη, πράγμα πού σημαίνει τήν επιστροφή κάθε δύο ή τρία χρόνια, έν όχι και συχνότερα. Σέ περίπτωση υπερπόντιας μεταναστεύσεως (στις ‘‘Ηνωμένες Πολιτείες, Καναδά, Αδσραλία, Νότιο Αφρική), ή παραμονή είναι πολύ μακρότερη. Για τό λόγο αυτό ό αριθμός τών διαβατηρίων πού εκδόθηκαν υπερβαίνει τόν αριθμό τών πραγματικών αναχωρήσεων. Στο χωρίο Νεοχώρι τού νομού Τρικάλων, π.χ., όπου εκδόθηκαν 815 διαβατήρια από τό 1961 μέχρι τό 1968, ό αριθμός τών μεταναστών δέν πρέπει νά υπερβαίνει κατά τό έτος 1969 τους 400, πράγμα αρκετά σημαντικό γιά ένα πληθυσμό 3.363 κατοίκων κατά τό 1961. Ό αριθμός αυτών πού μεταναστεύουν στήν πραγματικότητα είναι σχεδόν άδύνατο νά έξακριβωθεί έστω και σέ μία περιορισμένη περιοχή. Γιατί, και όταν άκόμη έχουν κάποια ιδέα τού αριθμού τών αναχωρήσεων, άγνοουμε τόν αριθμό τών επιστροφών. Αύτός ύπολογίζεται γενικά στό ένα τρίτο τών μεταναστών, ή αναλογία όμως αυτή είναι πολύ δύσκολο νά έπαληθευθεί, γιατί, ένδ ό

γραμματέας τής Κοινότητας (ή τού Δήμου) γνωρίζει κατά προσέγγιση τόν αριθμό τών συμπολιτών τού πού εκπατρίστηκαν, πολύ συχνά άγνοεί πόσοι επέστρεψαν· πράγματι, ό μετανάστης πού γυρίζει από τό έξωτερικό συχνά δέν πηγαινει στό χωριό τού, αλλά έξκαθίσταται στήν πλησιέστερη πόλη ή άκόμη και στήν Αθήνα.

Έν πάση περιπτώσει, και παρά τίς επιφυλάξεις αυτές, νομίζουμε ότι ό αριθμός τών διαβατηρίων πού έχουν εκδοθεί μάς δίνει μιá άκριβή εικόνα τής πραγματικότητας. Θα έπρεπε όμως νά προσθέσουμε ότι, μή έχοντας κάτι καλύτερο, χαρτογραφήσαμε έδδ τόν τόπο γεννήσεως και όχι τόν τόπο διαμονής τών μεταναστών, πράγμα πού περιορίζει στο έλάχιστο τό μερίδιο τών πόλεων στή μετανάστευση. Θα διωρθώνουμε τήν ανεπάρκεια αυτή κάθε φορά πού θα έχουμε τά κατάλληλα στοιχεία.

δ) Καταγωγή τών Θεσσαλών μεταναστών

Παρουσιάζονται έντονότερες αντίθεσεις κατά περιφέρειες. Το μεγαλύτερο μέρος τών Θεσσαλών μεταναστών προέρχεται από τήν επαρχία Έλασσόνας, από τό νομό Τρικάλων, εκτός από τήν Πίνδο, από τή βόρεια περιοχή τού νομού Καρδίτσας και από τήν πόλη τού Βόλου.

Η περιφέρεια τής Έλασσόνας και τά Αντιχάσια (επαρχία Καλαμάκας) έχουν δώσει και έξακολουθούν νά δίνουν τεράστιο αριθμό μεταναστών σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό τους.

Αντίθετα, ή πεδιάδα τής Λάρισας, τά Ρεβένια (λόφοι άνάμεσα στή Λάρισα και τά Φάρσαλα), ό Όλυμπος, ή Όσσα, τό Μαυροβούνι και τό Πήλιο δίνουν μικρό σχετικά αριθμό μεταναστών. Επίσης ή βόρεια Πίνδος (Βλαχοχώρια).

Η σύγκριση μεταξύ τής μεταναστεύσεως πρós τό έξωτερικό και εκείνης πρós τό έσωτερικό είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική: φαίνεται ότι οι δύο αυτές μεταναστεύσεις άποκλείονται άμοιβαία: όπου υπάρχουν σημαντικές έσωτερικές μεταναστεύσεις, ή μετανάστευση πρós τό έξωτερικό είναι μικρή και αντίθετα, μέ τήν επιφύλαξη ότι μερικές περιοχές, όπως ή πεδιάδα τής Λάρισας, δέν παρουσιάζουν ούτε έσωτερικές μεταναστεύσεις ούτε μεταναστεύσεις πρós τό έξωτερικό.

Πιθανότατα, ή διαφορά μεταξύ περιοχών μέ έσωτερικές και περιοχών μέ έξωτερικές μεταναστεύσεις είναι χρονολογική διαφορά. Οι περιοχές, ίδιως οι όρεινές, πού γνωρίζουν μόνο τίς έσωτερικές μεταναστεύσεις, είναι εκείνες πού άδειασαν πρόωρα από τόν πληθυσμό τους και στις όποιες έξ ύλλου παρατηρείται μικρό ρεύμα μεταναστεύσεως πρós τίς ‘‘Ηνωμένες Πολιτείες. Οι περιοχές αυτές μετείχαν μόνο μέτρια στή σημερινή έξωτερική μετανάστευση, γιατί είχαν άδειάσει έν μέρος από τόν ενεργό πληθυσμό τούσ τό 1960, όταν είχε άρχισι ναυτό-

χρονα ἢ μετανάστευση μὲ προορισμὸ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη.

Ἀντίθετα, ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξύ τῶν περιοχῶν μὲ ἰσχυρὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα καὶ τῶν περιοχῶν μὲ ἰσχυρὴ γεννητικότητα. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς μεταναστῶν προέρχεται ἀπὸ τὶς ζώνες στὶς ὁποῖες ὑπάρχει ἔντονη δημογραφικὴ πίεση καὶ ἔλλειψη γῆς.

5. Ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ

1. Ἐξέλιξη ἀπὸ τὸ 1951 μέχρι τὸ 1961

Ἡ εξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ στὶς κοινότητες (évolution communale de la population) κατὰ τὴ δεκαετία 1951-1961 εἶναι ἑλλειψῆς γιατί οἱ κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον συνεχεῖς μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ δὲν εἶχαν λήξει κατὰ τὸ 1951, καὶ ἡ αὐξηση ἢ ἡ ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ παρατηρεῖται σέ μερικές κοινότητες, εἶναι τεχνητή.

Περιοχές σέ παρακμῇ

Οἱ περιοχές στὶς ὁποῖες ὁ πληθυσμὸς ἐλαττώθηκε εἶναι πολὺ λιγότερο ἐκτεταμένες ἀπὸ κείνες στὶς ὁποῖες ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε. Ἡ μόνη περιοχή, στὴν ὁποία σημειώθηκε ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν παραλιακὴ ζώνη (ἀπὸ τὸ Πήλιο μέχρι τὴν Ὀσσα). Εἰδικὰ τὸ Πήλιο εἶδε τὸν πληθυσμὸ του νὰ ἐλαττώνεται σέ αἰσθητὲς ἀναλογίαις ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περὶ τὸ Βόλο περιοχή, ὅπου βρίσκονται ταυτόχρονα οἱ εὐφορώτερες ἀρδευόμενες γαῖες καὶ οἱ πρὸ ἐκτεταμένους δυνατῶτατες βιομηχανικῆς ἀπασχολήσεως.

Ἡ δεύτερη σέ παρακμῇ περιοχή βρίσκεται στὸ ὄρεινὸ τμήμα τοῦ νομοῦ Καρδίτσας, ὅπου οἱ δυσμενεῖς φυσικὲς συνθήκες δὲν ἐπιτρέπουν στὸν πολυἀριθμὸ πληθυσμὸ νὰ ζεῖ ὑπὸ στοιχειωδῶς εὐπρεπεῖς συνθήκες. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς γειτονεῦσες πρὸς τὴν Ἠπειρὸν καὶ τὴν Ἐβρυτανία περιοχές καθὼς καὶ γιὰ κείνες ποὺ συνυφάνονται μὲ τὴν πεδιάδα τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας (περιοχὴ Φαναρίου Καναλιῶν).

Τέλος, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο παραπάνω τομεῖς, σημαντικὸς ἀριθμὸς κοινοτήτων, πεδινῶν καὶ ὄρεινῶν, εἶδαν τὸν πληθυσμὸ τους νὰ ἐλαττώνεται, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν ἡ ἐλάττωση αὐτὴ νὰ συνδεθεῖ πρὸς ἕνα γενικὸ φαινόμενο. Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὶς συνέπειες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, οἱ ὁποῖες ἄλλαξαν τοὺς ἀριθμοὺς τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1951.

Περιοχές σέ πρόοδο

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Θεσσαλίας αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ του κατὰ τὴν ὑπὸ μελέτη δεκαετία, κάποτε μάλιστα μὲ πολὺ αἰσθητὲς ἀναλογίες. Ὄλη ἡ βόρεια ἀκραία λωρίδα ἀπὸ τὴν Πίνδο μέχρι τὸν Ὀλυμπο

παρουσιάζει πολὺ σημαντικὴ αὐξηση, πράγμα ἐκπληκτικὸ, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὁ ὄρεινὸς χαρακτήρας τῆς περιοχῆς. Εἶναι πιθανό, οἱ περιοχές αὐτές ποῦ ἦταν ἐρημωμένες ἐν μέρει ἀκόμη καὶ κατὰ τὸ 1951, νὰ ἀνέκτησαν κατὰ τὸ 1961 ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τους. Παρόμοια εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ περίπτωση τῆς Ὀθρυος στὴν ἐπαρχία Ἀλμυροῦ.

Πράγμα περίεργο, οἱ περιοχές τῶν πεδιάδων καὶ τῶν λόφων, ποῦ ἔχουν ἐπιτελέσει τὴν πρὸ αἰσθητὴ οἰκονομικὴ πρόοδο, σημειοῦν αὐξηση μικρότερη καὶ σχεδὸν ὁμοιόμορφη κατανεμημένη.

Ὅπως εἶναι εὐνόητο, οἱ αἰσθητὲς κοινότητες εἶναι ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες ἡ αὐξηση ἦταν αἰσθητὴ. Ὑπευθυμίζουμε ὅτι ἡ Λάρισα σημείωσε τὴν πρὸ θαυματικὴ αὐξηση.

2. Ἐξέλιξη ἀπὸ τὸ 1961 μέχρι τὸ 1971

Ἡ εξέλιξη κατὰ δήμους ἢ κοινότητες μεταξύ τοῦ 1961 καὶ τοῦ 1971 παρουσιάζει εἰκόνα πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη ποὺ παρουσιάζε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προηγούμενης δεκαετίας. Ἐνῶ ἄλλοτε ἡ Θεσσαλία, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ σύνολο τῆς Ἑλλάδος, εἶχε ἀγροτικὸ πληθυσμὸ αὐξανόμενο, τώρα, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις, βρίσκεται σέ παρακμῇ καὶ μόνο οἱ πόλεις παρουσιάζουν αὐξηση. Ἐτσι, ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Ἑλλάδα περιέρχονται σέ κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ δυτικὴ Εὐρώπη ἐδῶ καὶ πολλὰς δεκαετίαι.

Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἡ παρακμῇ αὐτὴ οὐδέποτε μᾶς παρουσιάστηκε τόσο ἔντονα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν διαφόρων ἐρευνῶν ποῦ εἴχαμε κάνει στὶς διάφορες γραμματεῖες κοινοτήτων. Οἱ κοινοτικοὶ γραμματεῖς ἔχουν μίαν ὑποκειμενικὴ ἄποψη γιὰ τὴν εξέλιξη τοῦ χωριοῦ τους, ἄποψη πολὺ περισσότερο αἰσιόδοξη ἀπ' ὅ,τι ἐπιτρέπει ἡ πραγματικὴ εξέλιξη. Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτῆ: ὁ τάδε κάτοικος τοῦ χωριοῦ ἔφυγε γιὰ τὴ Γερμανία ὅσοι ἔφυγαν γιὰ τὴν Ἀθήνα ἢ γιὰ τὴ γειτονικὴ πόλη θεωροῦνται πάντοτε κάτοικοι τοῦ χωριοῦ.

α) *Οἱ παρακμάζουσες περιοχές* εἶναι πολὺ περισσότερες καὶ μὲ μεγαλύτερη ἔκταση ἀπ' ὅ,τι ἦταν τὴν προηγούμενη περίοδο. Ἡ ὄρεινὴ περιοχή ποῦ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο μέχρι τὸ Πήλιο ἐξακολούθησε νὰ χάνει μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ της: οἱ κοινότητες τοῦ Ὀλύμπου ἔχασαν 30% τοῦ πληθυσμοῦ τους μέσα σέ 10 χρόνια καὶ τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὶς ὄρειναις κοινότητές τῆς Ὀσσας (Σπηλιᾶ, Ἀνατολή).

Στὸ Πήλιο, ἡ κεντρικὴ περιοχή ἐξακολουθεῖ νὰ χάνει πάνω ἀπὸ 15%, κάποτε δὲ καὶ ἀπὸ τὸ 20% τοῦ πληθυσμοῦ της, ἐνῶ οἱ γύρω ἀπ' τὸ συγκρότημα τοῦ Βόλου κοινότητες πληττοῦνται σοβαρὰ ἀπὸ τὶς ἀναχωρήσεις μὲ προορισμὸ τὸ θεσσαλικὸ λιμάνι.

Ἡ Ὀθρυς καὶ ἡ Πίνδος παρουσιάζουν ἐπίσης ἀξιοσημείωτη μείωση ἰδίως στὴν περιοχή τῶν

Ἀγράφων, ὅπου μερικές κοινότητες χάνουν 30% τῶν κατοίκων τους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σ' αὐτό συντελοῦν δύο φαινόμενα: ἡ συνηθισμένη μετανάστευση καί οἱ πολυάριθμες ἀναχωρήσεις πού ὀφείλονται στήν ἀπόλυτα γαῖαν ἀπό τή λίμνη τοῦ φράγματος τοῦ Ταυρωποῦ.

Ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ ἴδια στά Χάσια καί τά Ἀντιχάσια. Ἡ μείωση αὐτή δείχνει μιά σαφή ἀναστροφή τήσως, δεδομένου ὅτι μέχρι τό 1961 ἡ ἰσχυρή γεννητικότητα ἐπέφερε σημαντική ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἀντίθετα, ὁ πληθυσμός διατηρεῖται πολύ καλύτερα στίς ὄρεινές περιοχές τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς ἐπαρχίας Ἐλασσόνας.

Τό νέο φαινόμενο εἶναι ὅτι ἡ παρακμή αὐτή πλήτεται καί τήν πεδινή περιοχή, ὅπως καί τήν περιοχή τῶν λόφων. Οἱ κεντρικοί λόφοι τῆς Θεσσαλίας, τά Ρεβένια, ἔχασαν 29 ἕως 30% τοῦ πληθυσμοῦ τους κατά κοινότητα: πρόκειται γιά περιοχή ἡ ὁποία παράγει ἀποκλειστικά δημητριακά. Ἡ μηχανοποίηση τῶν καλλιεργειῶν καί τῆς συγκομιδῆς ἀύξηση κατά πολύ τήν ὑποαπασχόληση καί δικαιολογεῖ τίς ἀναχωρήσεις.

Στήν πεδιάδα τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας, τό σύνολο σχεδόν τῶν κοινοτήτων (ἐκτός ἀπό δύο) παρουσιάζει ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ στίς ἀγροτικές ζώνες. Ἡ παρακμή εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανῆς στά χωριά στά δύο ὅποια ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ ἐπέτρεπε τή διατροφή πολυάριθμου πληθυσμοῦ σέ ἔδαφος μῆ ἀρδεύομενο.

Στήν πεδιάδα τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας, οἱ ἀγροτικοί πληθυσμοί ἦταν σταθερότεροι.

β) *Οἱ περιοχές πού παρουσιάζουν ἀύξηση.* Στήν Ἀνατολική Θεσσαλία βρίσκονται οἱ σπάνιες ἀγροτικές ζώνες πού παρουσίασαν ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ τους κατά τήν τελευταία μεταξύ δύο ἀπογραφῶν περίοδο. Στή Δυτική Θεσσαλία οἱ δύο ἀγροτικές κοινότητες, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμός ἀξήθησε, ὀφείλουν τήν ἀύξηση αὐτή ἀναμφίβολα σέ ἰδιαίτερες περιστάσεις (ἡ κοινότητα Πρίνου τοῦ νομοῦ Τρικάλων καί ἡ κοινότητα Καλλιθύρων τοῦ νομοῦ Καρδίτσας). Ἡ μικρή κόμη τῆς Πύλης καί ἡ γειτονική κοινότητα τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος ἀξήθησαν ἀπό πληθυσμούς πού μετακινήθηκαν ἀπό τά ἄγραφα λόγω σειсмоῦ. Ἀντίθετα, στήν πεδιάδα τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας, πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στήν ἐπέκτασή τῆς ἀρδεύσεως ἡ πρόοδος τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ἀμπελώνος, ἐνῶ οἱ κοινότητες πού βρίσκονταν γύρω ἀπό τήν παλιά λίμνη τῆς Κάρλας ἐπωφελοῦνται ἀπό τήν ἐναλλασσόμενη καλλιέργεια τῆς τελευταίας. Ἡ προσέγγιση τοῦ νεροῦ καί ἡ δυνατότητα ἐντατικότερης καλλιέργειας δικαιολογοῦν τήν ἐλαφρά ἀύξηση πληθυσμοῦ τῶν ὁποία παρουσίασαν μερικά χωριά, ὅπως τό Στεφανοβίκιο.

Στήν παραλιακή περιοχή οἱ ζώνες πού παρουσιάζουν ἀύξηση εἶναι σπάνιες: αὐτό συμβαίνει μέ μιά

κοινότητα τοῦ δέλτα τοῦ Πηνειοῦ, ὅπου οἱ ἀρδεύομενες ἐπιφάνειες ἀξήθησαν πολύ. Ἄλλα χωριά ὀφείλουν τήν ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ τους σέ ἐξωαγροτικούς λόγους: ἡ πρόοδος τῆς νέας Ἀγγιάλου συνδέεται μέ τή γειννίαση μιᾶς ἀεροπορικῆς βίαςως, ἐνῶ μερικοί παράκτιοί οἰκισμοί τοῦ Παρασητικού κόλπου, ὅπως τά Καλά Νερά, ἡ Μηλίνα καί τά Ἄνω Λεχώνια ἐπωφελοῦνται ἀπό τήν τουριστική κίνηση. Ἀτά ὅμως ἀφοροῦν μόνο μία ἐντέλως περιορισμένη ζώνη. Τελικά, οἱ μόνες περιοχές πού παρουσιάζουν αἰσθητή ἀύξηση πληθυσμοῦ εἶναι οἱ πόλεις:

	Πληθυσμός τό 1961	Πληθυσμός τό 1971
Βόλος	67.000	51.220
Νέα Ἰωνία	18.000	19.955
Συγκρότημα Βόλου		
Λάρισα	56.000	70.000
Τίρναβος		10.687
Τρίκαλα		38.740
Καρδίτσα		25.830

Ἡ ἀύξηση αὐτή εἶναι ἐξ ἄλλου ἄνιση: στόν Τίρναβο ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τριτογενούς τομέα δέν μπόρεσε νά ἰσοφαρίσει τίς ἀναχωρήσεις τοῦ σημειώθηκαν ἀνάμεσα στούς κεινοκαλλιεργητές καί ὁ ὀλικός πληθυσμός ἐλαττώθηκε. Στό Βόλο οἱ δυσχέρειες τοῦ δευτερογενούς τομέα ἐξηγοῦν τή σχετική μικρή ἀύξηση τοῦ συγκροτήματος, πού παρουσιάζεται στούς ἀκράιους συνοικισμούς, ἐνῶ ὁ Βόλος καί ἡ Νέα Ἰωνία στεροῦνται χώρου γιά οἰκοδόμηση καί παρουσιάζουν ἐλάχιστη ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πρόοδος τῆς Καρδίτσας δέν εἶναι σημαντικότερη: ἡ πόλη παραμένει ἀγροτική ἄγορα καί μικρό διοικητικό κέντρο, ὅπου καμιά ἄλλη δραστηριότητα δέν διαδέχθηκε τήν ἀναζωπύρωση πού σημειώθηκε δταν πρό δέκα περίπου ἔτην εἶχε κατασκευασθεῖ τό φράγμα τοῦ Μέγδοβα.

Οἱ δύο πόλεις, τῶν ὁποίων ἡ ἀύξηση εἶναι περισσότερο σημαντική, εἶναι τά Τρίκαλα καί ἡ Λάρισα, οἱ ὁποίες τείνουν νά ἐμφανίζονται σάν πραιοῦσες τῆς Δυτικῆς καί Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας ἀντίστοιχα. Μέ ἀύξηση 35%, μέσα σέ δέκα χρόνια τά Τρίκαλα ἐρχονται στήν πρώτη σειρά, μολονότι ὁ βιομηχανικός τομέας παρουσιάζει μικρή μόνο ἀνάπτυξη.

Ὅσον ἀφορᾷ τή Λάρισα, τό ποσοστό ἀξήσέως τῆς (30%) εἶναι ἀκριβῶς ὁμοιο μέ τό ποσοστό τῆς προηγούμενης δεκαετίας, πράγμα πού πιστοποιεῖ μιά ὄραια συνέχεια ὡς πρός τήν πρόοδο.

Σημειώνουμε ἀκόμη ὅτι μεταξύ τῶν μικρῶν κέντρων ἀπό 5.000 ἕως 10.000 κατοίκους, μερικά, ὅπως ἡ Καλαμπάκα καί ἡ Ἐλασσόν, παρουσίασαν σημαντική ἀύξηση πού ὀφείλεται βασικά στήν ἐμπορική καί διοικητική τους δραστηριότητα.

Ἔστερα ἀπ' ὅλα αὐτά, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Θεσσαλία ὀφείλει στὴν καλὴ διατήρηση τῶν πόλεων τῆς τοῦ γεγονός ὅτι ἔχει διατηρήσει σχεδὸν ἄθικτο τὸν ὀλικό πληθυσμὸ τῆς.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἰσορροπήσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὶς ἀγροτικές περιοχές. Ὁ ρόλος τῆς ἀρδεύσεως

Μπορεῖ νὰ πεί κανεὶς ὅτι στὴ Θεσσαλία ὅλες οἱ περιοχές ξηρῆς καλλιέργειας ἔχουν πλεόνασμα ἀγροτικοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Ἡ ὑπερβολικὴ χρῆση μηχανικῶν μέσων ἐλάττωσε σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναγκαῶν γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν ἡμερομίσθιων, καὶ ἀπ' αὐτὸ προέκυψε πλεόνασμα ἀγροτικοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Δεδομένου ὅτι ἡ παραγωγή αὐξήθηκε ἀντίστοιχα, ἡ ὑποαποσχόληση αὐτὴ δὲν ἔγινε αἰσθητὴ ἀπὸ τοὺς γεωργοὺς ἐγκαίρως. Παρ' ὅλα αὐτά, εἶναι πραγματικὴ.

Ἐπὶ πλεόν, σὲ ὅλες τὶς ὄρεινές περιοχές ὑπάρχουν ιδιαίτερες δυσκολίες πού προέρχονται ἀπὸ τὶς δυσχέρειες τῆς κυκλοφορίας, ἀπὸ τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ συλλογικοῦ ἐξοπλισμοῦ, ἀπὸ τὴν περιορισμένη ἔκταση τοῦ καλλιεργούμενου ἐδάφους, καὶ ἀπὸ τὶς δυσκολίες τῆς κτηνοτροφίας.

Μέ τις συνθήκες αὐτές, οἱ μόνες περιοχές στὶς ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς νὰ περιμένει ἂν ὄχι αὐξηση τοὐλάχιστο διατήρησης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὸ σημερινὸ του ἐπίπεδο, εἶναι ἐκεῖνες πού ἔχουν ἀρδύσει. Στὴ Θεσσαλία εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθεῖ κανεὶς τὸ ρόλο τῆς ἀρδεύσεως στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ περιορισμένες περιπτώσεις, ἡ ἀρδύση αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀτομικὴ πρωτοβουλία τῶν χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνοίγουν φρέατα ἐγκαθιστώντας ἀντλία πού κινεῖται μὲ κινητήρα, ἐφ' ὅσον ἔχουν τὰ οἰκονομικὰ μέσα καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ κρίνεται ἀποδοτικὴ, ἀφοῦ ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ θέση τοῦ ὑδάτινου ὑποστρώματος.

Ἀπὸ περιοχές στὴ Θεσσαλία ἐνοήθησαν μέχρι τώρα μὲ τὴν ἐγκατάσταση πλήρους δικτύου ἀρδεύσεως: ἡ περιοχή Μάτι Τιρνάβου καὶ ἡ περιοχή τοῦ Μέγδοβα.

1. Τὸ Μάτι Τιρνάβου

Ἡ μελέτῃ τῆς δημογραφικῆς ἐξελιξέως τῆς περιοχῆς Μάτι Τιρνάβου εἶναι ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα, γιατί ἡ ἔναρξη τῆς ἀρδεύσεως χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὸ 1955. Εἰκοσι χιλιάδες στρέμματα ποτίζονται ἀπὸ δύο ὑπόγειες πηγές τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοσι ἀνέρχεται σὲ τρία κυβικὰ μέτρα κατὰ δευτερόλεπτο.

Ἐπὶ πλεόν, ἔξω ἀπὸ τὸ Μάτι Τιρνάβου καὶ στὴν ἴδια περιοχή, ἓνα παλιὸ ἀλλάκι ἐνωμένο μὲ μιά διακλάδοση τοῦ ποταμοῦ Τιταρῆσιου ἐπιτρέπει τὴν ἀρδύση 3.500 στρεμμάτων. Τέλος, ἡ ἀφθονία τοῦ ὑπό-

Οἱ καλλιέργειες στὴν ἀρδευόμενῃ ζώνῃ Μάτι Τιρνάβου κατὰ τὸ 1968

Βαμβάκι	12.600
Πεπόνια καὶ καρπούζια	1.719
Ἀραβόσιτος	1.177
Ζαχαρούετλα	995
Καπνός	903
Ὀπωρῶνες	534
Μηδικὴ	417
Τομάτες	361
Ἄλλα λαχανικὰ	145
Δημητριακὰ	253
Ἀμπέλια	137
Διάφορα	29
Σύνολο	19.270

γειοῦ ὑδάτος ἐπέτρεψε τὴ γρήγορη ἐπέκταση τῆς ἀτομικῆς ἀρδεύσεως, μὲ τὴν ἐγκατάσταση ἀντλιῶν.

Μιά καὶ λείπει κάθε σημαντικὴ αὐξηση τῆς ἀπασχολήσεως τόσο στὸ δευτερογενῆ ὅσο καὶ στὸν τριτογενῆ τομέα, πρέπει νὰ ἀποδόσουμε τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ στὴν ἀρδύση. Στὴν πόλη τοῦ Τιρνάβου, τὸ 1961, 53% τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδή ἡ ὑψηλότερη ἀναλογία μεταξὺ τῶν θεσσαλικῶν πόλεων πού ἀριθμοῦν πάνω ἀπὸ 10.000 κατοίκους, ζοῦσαν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ γεωργία. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἄλλαξε πολὺ ἀπὸ τότε, καὶ ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Τιρνάβου πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴ συρροή ἀγροτῶν-ἐργατῶν, πού ἦταν βέβαιοι ὅτι θὰ ἔβρισκαν ἐκεῖ κανονικὴ ἀπασχόληση. Πράγματι, τὰ μεγάλα ἐργα στὴν περιοχή Τιρνάβου γίνονταν κατὰ παράδοση ἀπὸ ἀγρότες-ἐργάτες, πρὸνχόμενους ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ἐλασσόνας. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ἔβρισκαν ἐργασία, χάρι στὴ μεγάλη ποικιλία τῶν ἐφαρμοζόμενων καλλιεργειῶν, δλόκληρο τὸ χρόνο, στοὺς ἀμπελώνες, στοὺς ὀπωρῶνες, στὴ συγκομιδὴ τοῦ βαμβακιοῦ, τοῦ καπνοῦ, τῶν ἐλαιῶν κτλ. Αὐτοὶ ἐγκαθίστανται ὀριστικὰ καὶ μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀγόραζαν κτήματα, ἐφ' ὅσον εἶχαν τὰ μέσα. Στὸν Ἄμπελια, τὸ πλουσιότερο ἀπ' τὰ χωριά τῆς περιοχῆς, ὁ πληθυσμὸς ἀνέβηκε μὲ τὴν ἀπογραφή ἀπὸ 4.050 σὲ 7.000 κατοίκους, λόγω τῆς καθόδου ἀγροτῶν-ἐργατῶν καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως ὄρεισιβίων ποταμίων, οἱ ὁποῖοι ἐγκατέλειψαν τὶς ἐποχικὲς τοὺς μετακινήσεις. Στὸ Φαλάμι, ἄλλο χωριὸ τῆς παραπάνω ζώνης, ἡ κατάστασι εἶναι ἀκριβῶς ἴδια καὶ σημειώθηκε αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ 25%.

Στὴν περίπτωσι τοῦ χωριοῦ Μάτι Τιρνάβου, ἀφ' ἑνός ἡ αὐξηση τῶν ἀρδευόμενων ἐκτάσεων, ἀφ' ἑτέρου ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν ἐφαρμοζόμενων καλλιεργειῶν προκάλεσε τὴν αὐξηση τῆς ἀγροτικῆς ἀπασχολήσεως καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ.

2. Ἡ περιοχή τοῦ Μέγδοβα

Ἡ ἀρδευόμενῃ ζώνῃ τοῦ Μέγδοβα διευθετήθηκε πολὺ ἀργότερα: ἡ ἀρδύση ἄρχισε κατὰ τὸ 1966. Σήμερα ἐκτείνεται σὲ 21.500 στρέμματα.

Ἐξέλιξη τῶν καλλιεργειῶν στήν ἀρδευόμενη ζώνη Μέργοβα (σέ στρέμματα)

	1966-67	1967-68	1968-69
Δημητριακά	20.200	13.700	7.570
Βαμβάκι	2.280	7.250	12.370
Μηδική	1.600	2.740	3.600
Ἀραβόσιτος	1.000	2.040	3.800
Διάφορα	6.920	6.270	4.660

Ἐο πίνακας δείχνει ὅτι ἡ ἐξέλιξη εἶναι ταχεία. Ἐν τούτοις δέν ξεπεράσθηκε ἔως τώρα τό φαινόμενο τῆς συρροῆς τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως ἔγινε στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ Μάτι Τιρναῶν. Στό χωριό Παλαιοεκκλησιά, τό ὁποῖο πήραμε σάν παράδειγμα γιατί βρίσκεται ὀλόκληρο μέσα στήν ἀρδευόμενη ζώνη, ἡ φαινομενική αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ ὀφείλεται ἐξ ὀλοκλήρου στήν ὑπεροχή τῶν γεννήσεων σέ σχέση μέ τούς θανάτους. Ἐναμφίβολα, οἱ πρόδοι τῆς ἀρδεύσεως σταμάτησαν τή μεταναστευτική κίνηση πρὸς τό ἐξωτερικό. Ἄλλ' ἡ ἔκταση γῆς, ἡ ὁποία ἀνήκει κατά μέσον ὄρο σέ κάποια οἰκογένεια, εἶναι πάρα πολύ μικρή ὥστε νά ἐπιτρέπει κι ἄλλον τεμαχισμό: Τό ἕνα τρίτο τῶν οἰκογενειῶν τοῦ χωριοῦ ἔχει λιγότερα ἀπό 20 στρέμματα, οἱ δέ πολυμελῆστερες οἰκογένειες καλλιεργοῦν 30 περίπου στρέμματα κάθε μία. Ἡ ἔκταση αὐτή μαζί μέ τήν καλλιέργεια τοῦ βαμβακιοῦ ἐπιτρέπει ἐναῖ κανονικό εἰσόδημα, δύσκολα ὅμως θά μποροῦσε κανεῖς νά προβλέψει προσέλευση ἄλλων ξένων οἰκογενειῶν στό χωριό.

Προσπάθειες ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων μέ βάση τά παραπάνω δεδομένα

Φαίνεται λοιπόν ὅτι οἱ μόνες ἀγροτικές περιοχές πού θά ἦταν δεκτικές αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τους εἶναι ἐκεῖνες στίς ὁποῖες ἡ ἀρδευση θά καθιερώσει ἀγροτική οἰκονομία πού ἀπαιτεῖ πολλά ἐργατικά χέρια καί πού ἐπιτρέπει σέ μία οἰκογένεια νά ζεῖ σέ περιορισμένη ἔκταση γῆς.

Φαίνεται ὅτι ἀποκλείεται ἡ καλλιέργεια τοῦ βάμβακα ἢ τοῦ ζαχαρότευτλου νά ἐπιτρέπει τή συντήρηση ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μέ πυκνότητα μεγαλύτερη τῆς σημερινῆς.

Κατά τά προσεχῆ χρόνια δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι γενικά οἱ ἀρδευόμενες περιοχές θά διατηρήσουν τόν πληθυσμό τους καί μάλιστα θά τόν αὐξήσουν ἂν ἔχουν καλλιέργειες λαχανικῶν, ἀλλιῶς δέν μπορεί νά περιμένει κανεῖς ὅτι θά ἀποτελέσουν ζῶνες ἔλξεως ἔναντι τῶν λιγότερο εὐνοημένων περιοχῶν.

Ἐξ ἄλλου, αὐξηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι δυνατή μόνο ἐφ' ὅσον ἡ μέση πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ δέν εἶναι πολύ μεγάλη. Στήν περίπτωση τῆς περιοχῆς Τρικάλων, ὅπου ἡ πυκνότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ξεπερνάει τοῦς 100 κατοικοῦς κατά μ², ἀποκλείεται νά περιμένει κανεῖς αὐξηση

τῆς ἀπασχολήσεως, μεταβολή τῶν καλλιεργειῶν ἢ βελτίωση τοῦ συστήματος κατανομῆς τοῦ νεροῦ.

Κατανομή τῆς ἀπασχολήσεως κατά περιοχές στή Θεσσαλία

Θά προσπαθήσουμε ἐδῶ νά καταρτίσουμε τυπολογία τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Θεσσαλίας, ἀπό ἀποψη ἀπασχολήσεως στό παρόν καί στό μέλλον.

Ἄπό τό 1951 μέχρι τό 1961 ἡ Θεσσαλία σημείωσε ἐτήσια αὐξηση πληθυσμοῦ κατά 1%, ἤτοι κατά 6.000 ἔως 7.000 άτομα τό χρόνο.

Ἔτη	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Γεννήσεις	12.934	12.671	12.394	12.600	12.381	12.654	13.020
Θάνατοι	4.460	4.790	4.809	4.906	4.853	4.807	-
Φυσική αὐξηση	8.474	7.880	7.185	7.694	7.528	7.847	-
Μετανάστευση	1.019	3.754	5.067	6.240	6.478	4.257	-

Ἐο πίνακας μᾶς δείχνει ὅτι κατά τή δεκαετία 1961-1971 θά ἔχουμε πιθανόν μικρότερη αὐξηση τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ: ἡ μετανάστευση δεκαπλασιάσθηκε ἀπό τήν προηγούμενη περίοδο καί φαίνεται ὅτι γιά τό σύνολο τῶν δέκα χρόνων θ' ἀπορροφήσει αὐτή τοῦλάχιστον τό ἡμισο μᾶς φυσικῆς αὐξήσεως κατώτερης τῶν 8.000 κατ' ἔτος. Ἐο πίνακας δέν λαμβάνει ἐπίσης ὑπ' ὄψη τίς ἀνταλλαγές τοῦ πληθυσμοῦ μέ τίς ἄλλες ἐπαρχίες. Αὐτές ὅμως ἐξ αἰτίας τῆς ἐλκτικῆς δυνάμεως τῆς Θεσσαλονίκης καί πρό παντός τῆς Ἀθήνας, πολύ ἰσχυρότερης ἀπό τήν ἐλξη πού ἀσκοῦν οἱ θεσσαλικές πόλεις, πρέπει νά εἶναι δυσμενεῖς γιά τή Θεσσαλία. Κατά τή γνώμη μας, ἡ ἐτήσια αὐξηση θά ἔπρεπε νά εἶναι 2.000 ἔως 3.000 άτομα τό ἀνάτατο ὄριο, πράγμα πού σημαίνει ὅτι 5.000 ἔως 6.000 άτομα ἐγκαταλείπουν τή Θεσσαλία κάθε χρόνο.

Ἡ δημογραφική μας μελέτη πρέπει νά μᾶς ἐπιτρέψει νά καθορίσουμε ἀπό ποιά περιοχή προέρχεται τό ἐργατικό αὐτό δυναμικό.

α) Οἱ δεξαμενές (reservoir) ἐργατικοῦ δυναμικοῦ

Ἐο πρῶτος τύπος περιοχῆς εἶναι ἐκεῖνος πού προμηθεύει ἐργατικό δυναμικό. Θά τόν ἀποκαλέσουμε «δεξαμενή». Ἐπάρχουν πολλοί τύποι «δεξαμενῶν».

Οἱ ὑπό ἐξάντληση δεξαμενές

Τά Βλαχοχώρια τῆς Πίνδου ἀποτελέσαν πηγή μεγάλο μεταναστευτικοῦ ρεῦματος μέ προορισμό τίς μεγάλες πόλεις. Σήμερα ὅμως ὁ μόνιμος πληθυσμός εἶναι ὀλιγάριθμος καί πρέπει νά θεωρήσουμε τήν

περιοχή αυτή σαν τόπο παραθερισμού, στον οποίο οι δυνατότητες κινητοποιήσεως του έργατικού δυναμικού είναι λιγοστές.

Τά ανατολικά όρη: Πήλιο, Μαυροβούνι, Όσσα, Όλυμπος

Η αναλογία των γερόντων είναι σ' αυτά ύψηλή, πάντοτε σχεδόν ανώτερη από το 10%, τό δέ ποσοστό γεννητικότητας χαμηλό, μεταξύ 12,5 και 15%. Η φυσική αύξηση του πληθυσμού κυμαίνεται συχνά μεταξύ 3 και 5%. Ο πληθυσμός ελαττώνεται έδω και πολύ καιρό, πρό πάντων στό Πήλιο. Υπάρχουν όμως ακόμη δυνατότητες μεταναστεύσεως, τίς όποιες μπορεί κανείς νά ύπολογίσει σέ 1% έτησίως. Ολικός πληθυσμός 60.000 κάτοικοι περίπου. Έτήσια έξοδος: 600 κάτοικοι.

Τά νότια τής έπαρχίας Άλμωρο

Και εκεί επίσης ή αναλογία των γερόντων είναι συχνότατα ανώτερη από 10 έως 12%. Μπορεί κανείς νά ύπολογίσει έξοδο έργατικού δυναμικού 1% κάθε χρόνο. Ολικός πληθυσμός 10.000 κάτοικοι περίπου. Έξοδος 1% περίπου έτησίως, δηλαδή 100 κάτοικοι.

Οί υπό σταθεροποίηση δεξαμενές

Πρόκειται για περιοχές μέ ύψηλή γεννητικότητα και χαμηλή θνησιμότητα, στίς όποιες ή έτήσια αύξηση είναι 2 έως 2,5%, και όπου τό σύνολο τής αύξήσεως αυτής άπορροφάται από τή μετανάστευση μέ προορισμό τό έξωτερικό, και από τήν έξοδο των άγρότων πρός τίς πόλεις.

Πρόκειται για τήν έπαρχία Έλασσόνοσ και τά ανατολικά τμήματα των έπαρχιών Καλαμπάκας και Τρικάλων. Όσον άφορά τίς περιοχές, όπου δέν μπορεί κανείς νά προβλέπει επέκταση τής άρδεύσεως, ή σημερινή κίνηση έξόδου άναγκαστικά θά συνεχισθεί. Στίς πεδινές περιοχές είναι δυνατόν ό περιορισμός των δικτύων άρδεύσεως νά έχει σαν άποτέλεσμα τό τέλος τής έξόδου, μέ τήν έντατικοποίηση των καλλιερειών. Άλλά ή πεδινή αυτή περιοχή πάσχει ήδη από πολύ ισχυρή πυκνότητα πληθυσμού (συχνά πάνω από 100 κατοίκους κατά μ²), και δέν φαίνεται δυνατή ή παραπέρα αύξηση του άγροτικού πληθυσμού. Επομένως, μπορεί νά ύπολογίσει κανείς σέ όλη τήν παραπάνω εύρεία περιφέρεια, έξοδο του πληθυσμού σέ ποσοστό τουλάχιστον 2% τό χρόνο.

Ο πληθυσμός τής παραπάνω ζώνης (έκτός από τίς πόλεις) κατά τό 1961 ήταν ό έξής:

Έπαρχίες

Έλασσόνοσ	48.000
Καλαμπάκας (Άνατ. τμήμα)	27.000
Τρικάλων (Βόρειο τμήμα)	50.000
Καρδίτσης (Άυτικό τμήμα)	55.000
Σύνολο	180.000

Μέ αναλογία 2% έτησίως (άσθενής ύπόθεση): έτήσιες διαθεσιμότητες έργατικού δυναμικού: 3.600 άτομα

Μέ αναλογία 3% έτησίως (ισχυρή ύπόθεση): έτήσιες διαθεσιμότητες έργατικού δυναμικού: 5.400 άτομα

Δεξαμενές υπό ανάπτυξη

Τά Ρεβένια, λόφοι μεταξύ Λάρισσας και Φαρσάλων, όπου ή πυκνότητα του πληθυσμού δέν είναι πολύ μεγάλη, όπου όμως ή οικονομία, στηριζόμενη άποκλειστικά στήν καλλιέργεια δημητριακών, δέν μπορεί νά γίνει έντατική λόγω έλλείψεως νερού για τήν άρδευση, και όπου άναγκαστικά λόγω τής χρήσεως μηχανικών μέσων ύπάρχει ύποαπασχόληση, ό πληθυσμός πρέπει νά ελαττωθεί. Τμήμα τής έπαρχίας Φαρσάλων και ή περιοχή του Βελεστίνου στήν έπαρχία του Βόλου βρίσκονται στήν ίδια κατάσταση. Ολικός πληθυσμός: 20.000 κάτοικοι περίπου. Διαθέσιμος: 1 έως 2% έτησίως, δηλ. 200 έως 400 κάτοικοι. Σύνολο διαθέσιμου πληθυσμού από τίς δεξαμενές: Άσθενής ύπόθεση: 4.500 κάτοικοι. Ισχυρή ύπόθεση: 6.500 κάτοικοι.

β) *Τό ύπόλοιπο των άγροτικών περιοχών*

Οί ύπόλοιπες άγροτικές περιοχές δέν άποτελοϋν άκριβώς δεξαμενές έργατικού δυναμικού, αλλά και άν ακόμη ό πληθυσμός εξακολουθήσει ν' αύξάνει σέ αυτές, θά συμβάλει συχνά μέρος του φυσικού πλεονάσματος νά προορίζεται για τή μετανάστευση, δηλαδή νά κατευθύνεται πρός τίς πόλεις τής έπαρχίας ή του ύπόλοιπου τής Έλλάδος.

Τό ύπόλοιπο του άγροτικού πληθυσμού τής Θεσσαλίας αντιπροσωπεύει 200.000 κατοίκους περίπου. Άν τό διαθέσιμο κατ' έτος έργατικό δυναμικό είναι τής τάσεως του 0,5%, θά έχουμε 1.000 κατοίκους: άν αυτές είναι 1%, θά έχουμε 2.000 κατοίκους κάθε χρόνο, οι όποιοι θά είναι πιθανόν νά ανεχωρήσουν.

Γενικό σύνολο

Τό γενικό σύνολο του κινητοποιήσιμου έργατικού δυναμικού είναι συνεπώς τής τάσεως των 5.500 έτησίως (άσθενής ύπόθεση) μέχρι 8.500 έτησίως (ισχυρή ύπόθεση).

Ανατόπιτες απορροφήσεως τίς όποιες έχει ή Θεσσαλία

Ό αστικός πληθυσμός της Θεσσαλίας είναι σήμερα της τάξεως τών 300.000 κατοίκων. Μέ βάση τά αποτελέσματα της περιόδου 1951-1961 μπορούμε νά δεχθούμε ότι ό πληθυσμός αυτός αυξάνεται κατά 2 έως 2,5% έτησίως, δηλαδή κατά μέσον όρο αύξηση ίσχυρότερη στη Λάρισα, λιγότερο ίσχυρή στό Βόλο. κατά 4.000 έως 5.000 άτομα. Τό τμήμα της φυσικής αύξήσεως είναι της τάξεως του 1%, δηλαδή τών 2.000 ατόμων, τό τμήμα της μεταναστεύσεως, από 1 έως 1,5%, δηλαδή τών 2.000 έως 3.000 ατόμων. Συνεπώς, άφοϋ ή προσφορά άνέρχεται σέ 5.500 μέχρι 8.500 άτομα έτησίως, υπολείπονται, στην καλύτερη περίπτωση, 2.500 άτομα, στη χειρότερη, 6.500 άτομα τά όποια θά πρέπει νά ζητούν έργασία άλλου κάθε χρόνο.

Σκοπός κάθε διευθετήσεως κατά περιοχές θά πρέπει νά είναι ή διατήρηση του πληθυσμού στον τόπο του, είτε μέ την έντατικοποίηση της γεωργίας, είτε μέ τή δημιουργία άπασχολήσεως στις πόλεις, τόσο στό δευτερογενή όσο και στον τριτογενή τομέα.

Η πρώτη λύση είναι εκείνη πού πρέπει νά προκύψει από τήν εκτέλεση έργων άρδεύσεως. Πρέπει όμως νά τονίσουμε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις, τά έργα αυτά δέν θά εκτελεσθούν σέ ζώνη στην όποια ή άρδευση είναι άγνωστη, αλλά σέ ζώνη που αυτή εφαρμόζεται από άτομική πρωτοβουλία. Συνεπώς, ή βελτίωση θά είναι σχετική και δέν θ' άποτελεί άνάτροπή. Έπομένως ή προσπάθεια θά πρέπει νά άφορά κυρίως τίς πόλεις.

III. μέρος δεύτερο: αστική τυπολογία

1. Ό όγκος του αστικού πληθυσμού

Ό πρώτος τύπος κατατάξεως τών πόλεων είναι εκείνος πού τίς κατατάσσει μέ βάση τό μέγεθός τους. Είναι γνωστό ότι ή ελληνική στατιστική διακρίνει τόν πληθυσμό σέ άγροτικό (λιγότεροι από 2.000 κάτοικοι), ήμισιαστικό (2.000 μέχρι 10.000), και αστικό.

Έτσι, υπάρχουν στη Θεσσαλία 5 πόλεις (άν υπολογίσουμε μαζί τό Βόλο και τή Νέα Ίωνία): ό Βόλος, ή Λάρισα, τά Τρίκαλα, ή Καρδίτσα και ό Τίρναβος.

Όσον άφορά τόν ήμισιαστικό πληθυσμό, αυτός είναι συγκεντρωμένος σέ 36 κέντρα, τών όποίων ό πληθυσμός κυμαίνεται μεταξύ 2.000 και 10.000 κατοίκων.

Τό πρόβλημα είναι άν οι δύο αριθμοί τών 2.000 και 10.000 κάτοικοι άνταποκρίνονται σέ όρια αστικών κατηγοριών.

Κατά τή γνώμη μας, και νομίζουμε ότι θά τό άποδείξουμε, αυτό είναι άλήθεια ως προς τό όριο τών

2.000 κατοίκων, λιγότερο βέβαιο όμως ως προς τό όριο τών 10.000.

2. Δημογραφία διαφόρων πόλεων

1) Γεννητικότητα

Υπολογίσαμε τά ποσοστά γεννητικότητας και γονιμότητας για τήν περίοδο 1960-1962 (τρία χρόνια). Ό πίνακας δείχνει ότι οι πόλεις εμφανίζονται σχεδόν παντού μέ ποσοστό γεννητικότητας και πρό παντός μέ ποσοστό γονιμότητας άσθενέστερο. Συσχετίσαμε τόν αριθμό γεννήσεων κατά τήν περίοδο της υπό μελέτη τριετίας προς τόν αριθμό τών γυναικών τών ηλικίας 15 μέχρι 44 χρόνων κατά τό 1961. Ό τρόπος αυτός υπολογισμού τό ποσοστό γονιμότητας έχει τό πλεονέκτημα νά έξουδετερόνει τήν επίπτωση της κατά ηλικία συνθέσεως του πληθυσμού. Θά διαπιστώσουμε ότι σέ μερικές περιπτώσεις (στους νομούς Μαγνητικής) οι πόλεις υπερτερούν ως προς τό ποσοστό γεννητικότητας, αλλά τό αντίστροφο ίσχυει ως προς τό ποσοστό της γονιμότητας. Τή μόνη εξαίρεση άποτελεί ή Λάρισα, όπου τά ποσοστά της γεννητικότητας και της γονιμότητας είναι σαφώς τά ίδια τόσο στην πόλη, όσο και στην ύπαιθρο.

Όσον άφορά τήν κατηγορία τών κομπολόων 2.000 μέχρι 10.000 κατοίκων, ή δημογραφική συμπεριφορά της εμφανίζεται πολύ έτερογενής: επειδή στό νομό Τρικάλων τά Μεγάλα Καλύβια έχουν γεννητικότητα 14,3% ενώ τό Νεοχώρι έχει 23,5%, χρειαζόταν μελέτη περισσότερο έμπεριστατωμένη για τήν αντιμετώπιση του έρωτήματος.

Από τό 1962 ό αριθμός τών γεννήσεων αυξήθηκε σημαντικά στις κυριότερες πόλεις της Θεσσαλίας.

	Αριθμός γεννήσεων 1960	Γεννητικότητα 1960 %	Αριθμός γεννήσεων 1966	Έξέλιξη σέ ποσοστά %
Καρδίτσα	476	20,0	436	-8,4
Λάρισα	997	17,9	1.351	35,5
Βόλος	1.117	16,5	1.347	28,6
Τρίκαλα	563	20,1	587	4,6

Οι δύο πόλεις πού είχαν τήν πιό χαμηλή γεννητικότητα είναι εκείνες, στις όποιες ό αριθμός τών γεννήσεων αυξήθηκε κατά τό μεγαλύτερο βαθμό. Δεδομένου ότι είναι δύσκολο νά δεχθούμε ότι ή γεννητικότητα αυξήθηκε πολύ (άν και αυτό δέν άποκλείεται λόγω του γεγονότος της συρροής τών νέων), μπορούμε νά συμπεράνουμε ότι στό Βόλο όπως και στη Λάρισα, ή αύξηση του αριθμού τών γεννήσεων είναι άνάλογη προς τό ποσοστό αύξήσεως του πληθυσμού. Στά Τρίκαλα και τήν Καρδίτσα, όπου ό αριθ-

μὸς τῶν γεννήσεων διατηρεῖται στὸ αὐτὸ ἐπίπεδο ἢ ἐλαττώνεται καὶ ὅπου τὸ ποσοστὸ τῆς γεννητικότητας ἦταν ὕψηλότερο, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἰσοφαρίζει ἀκριβῶς τὴν ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ τῆς γεννητικότητας.

1960-1962	Ποσοστὸ γεννητικότητας %	Ποσοστὸ γονιμότητας %
Καρδίτσα (πόλη)	20,6	26,6
Ἀγροτικές περιοχές	22,3	28,2
Ἀγιά (πόλη)	15,3	19,9
Ἀγροτικές περιοχές	15,2	20,5
Ἐλασσών (πόλη)	18,5	24,6
Ἀγροτικές περιοχές	22,5	28,1
Λάρισα (πόλη)	17,5	22,9
Ἀγροτικές περιοχές	17,4	22,3
Τίρναβος (πόλη)	13,9	17,4
Ἀγροτικές περιοχές	18,8	24,8
Φάρσαλα (πόλη)	18,9	24,6
Ἀγροτικές περιοχές	18,7	24,1
Ἀλμυρὸς (πόλη)	15,8	19,9
Ἀγροτικές περιοχές	14,0	25,7
Βόλος (πόλη)	16,1	19,8
Ἀγροτικές περιοχές	15,5	21,2
Σκόπελος (πόλη)	12,7	18,8
Ἀγροτικές περιοχές	15,7	21,0
Καλαμπάκα (πόλη)	14,8	20,0
Ἀγροτικές περιοχές	24,8	31,6
Τρίκαλα (πόλη)	16,7	21,2
Ἀγροτικές περιοχές	22,1	27,5

2) Θνησιμότητα

Ἄσων ἀφορᾶ τὸ ποσοστὸ τῆς θνησιμότητας, εἶναι ἀκόμη δυσκολότερο νὰ καταλήξει κανεὶς σὲ συμπεράσματα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ πρόδοος τῆς ἰατρικῆς εἶναι νὰ σταθεροποιήσει τὸ πρῶτο, ἐνῶ τὸ ποσοστὸ τῆς γεννητικότητας μπορεῖ νὰ παραμείνει ἰσχυρὰ διαφοροποιημένο ἐπὶ πολὺ περισσότερο χρόνο.

Οἱ διαφορὲς μεταξύ ἀστικής καὶ ἀγροτικῆς θνησιμότητας εἶναι μικρὲς στὴ Θεσσαλία. Δύο φαινόμενα ἀσκοῦν σχετικὴ ἐπίδραση: ὁ κατὰ κανόνα καλύτερος ἰατρικὸς ἐξοπλισμὸς τῶν πόλεων καὶ ἡ εὐνοϊκότερη διάρθρωση (structure) κατὰ ἡλικία: τὸ τελευταῖο ὁμῶς αὐτὸ φαινόμενο δέν ἰσχύει παντοῦ.

Ἐπίσης οἱ πόλεις ἔχουν γενικά ποσοστὸ θνησιμότητας ἀσθενέστερο ἀπ' ὅτι στὴν ὑπαιθρο, ἐκτός

1960-1962	Ποσοστὸ θνησιμότητας %
Καρδίτσα (πόλη)	5,6
Ἀγροτικές περιοχές	5,6
Ἀγιά (πόλη)	8,0
Ἀγροτικές περιοχές	11,6
Ἐλασσών (πόλη)	4,2
Ἀγροτικές περιοχές	6,6
Λάρισα (πόλη)	6,7
Ἀγροτικές περιοχές	6,6
Τίρναβος (πόλη)	5,8
Ἀγροτικές περιοχές	7,3
Φάρσαλα (πόλη)	7,3
Ἀγροτικές περιοχές	5,9
Ἀλμυρὸς (πόλη)	8,9
Ἀγροτικές περιοχές	6,1
Βόλος (πόλη)	8,0
Ἀγροτικές περιοχές	9,5
Καλαμπάκα (πόλη)	4,5
Ἀγροτικές περιοχές	5,8
Τρίκαλα (πόλη)	6,6
Ἀγροτικές περιοχές	5,7

ἀπὸ δύο περιπτώσεις (τῶν Φαρσάλων καὶ τοῦ Ἀλμυροῦ). Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὰ ποσοστὰ θνησιμότητας εἶναι χαμηλότερα στὴ δυτικὴ Θεσσαλία, πράγμα πού ἀντικατοπτρίζει εὐνοϊκότερη κατὰ ἡλικία διάρθρωση τόσο στὶς πόλεις ὅσο καὶ στὴν ὑπαιθρο: Καρδίτσα 5,6%, Βόλος 8,0%.

Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἐλλείψεις τῶν καταχωρίσεων, ἰδιαίτερα σημαντικὲς στὴ δυτικὴ Θεσσαλία, συντελοῦν στὴν τεχνητὴ ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ θνησιμότητας.

Δέν εἶναι εὐκολο νὰ καταλήξει κανεὶς σὲ γενικό συμπέρασμα ὡς πρὸς τὰ ποσοστὰ θνησιμότητας τῶν μικρῶν πόλεων, γιὰ εἶναι πάρα πολὺ ἀνόμοια.

3) Παιδικὴ θνησιμότητα

Ὁμολογοῦμε ὅτι μένουμε ἐκπληκτοὶ μπροστὰ στοὺς ἀριθμοὺς παιδικῆς θνησιμότητας, τῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας.

Ἦδη ὡς πρὸς τὴν περίοδο 1959-1963, οἱ θεσσαλικοὶ νομοὶ κατατάσσονται μεταξύ ἐκείνων στοὺς ὁποίους ἡ παιδικὴ θνησιμότητα εἶναι χαμηλότερη ἀπ' ὅτι στὴν Καρδίτσα, πού ἐρχεται προτελευταία κατὰ σειρά σὲ σχέση πρὸς ὅλες τὶς πόλεις τῆς Ἐλλάδος. Πρὸ πολλοῦ ἔχουν σημειωθεῖ ἀνεπάρκειες τοῦ τρόπου καταχωρίσεως τῶν γεννήσεων· αὐτὸ εἶναι φανερό στὸν παρακάτω πίνακα. Δέν βλέπουμε

Παιδική θνησιμότητα	1960	1966
Καρδίτσα (πόλη)	39‰	27‰
Άγροτικές περιοχές	26	17
Λάρισα	63	42
Άγροτικές περιοχές	28	29
Βόλος και Νέα Ίωνια	39	18
Άγροτικές περιοχές	25	18
Τρίκαλα	53	39
Άγροτικές περιοχές	27	16

κανένα λόγο που να δικαιολογεί μεγαλύτερη παιδική θνησιμότητα στις πόλεις παρά στην ύπαιθρο. Η πραγματικότητα πρέπει να είναι το αντίστροφο, αφού ο ιατρικός εξοπλισμός είναι καλύτερος στις πόλεις.

Στό σύνολό τους οι δημογραφικές πληροφορίες συμβάλλουν στο να διακρίνει κανείς κάθε πόλη, από τη γειτονική της ύπαιθρο (για τις 4 μεγάλες πόλεις, καθώς επίσης και για τόν Τίρναβο). Κάθε πόλη έχει ασθενέστερη γεννητικότητα και ασθενέστερη γονιμότητα απ' ό,τι η ύπαιθρος που την περιβάλλει. Αυτό όμως είναι αλήθεια προκειμένου για τις μεγάλες πόλεις, οι οποίες και μόνο φαίνονται ότι έχουν αυτόνομη δημογραφική συμπεριφορά. Οι κάτω τών 10.000 κατοίκων πόλεις δεν έχουν.

Η δεύτερη παρατήρηση είναι ότι οι αντιθέσεις μεταξύ της ανατολικής και δυτικής Θεσσαλίας (δηλαδή μεταξύ της Θεσσαλίας με εξελιγμένη δημογραφική συμπεριφορά και της περισσότερο καθυστερημένης) είναι ισχυρότερες απ' ό,τι οι αντιθέσεις μεταξύ πόλεως και ύπαιθρου.

Κάθε πόλη παραμένει αντανάκλαση της ύπαιθρου που την περιβάλλει, πράγμα το οποίο αποτελεί ένδειξη ότι καμιά πόλη στη Θεσσαλία δεν είναι άλλη-θινή μητρόπολη.

3. Οι πόλεις έναντι των πληθυσμιακών κινήσεων

Έσωτερικές κινήσεις

Οι πόλεις είναι το κέντρο πληθυσμιακών ανταλλαγών. Πρώτα-πρώτα είναι κέντρο έλξεως ως προς το γειτονικό μ' αυτές πληθυσμό ή ως προς περισσότερο απομακρυσμένους πληθυσμούς. Από την άποψη αυτή ενδιαφέρει να σημειωθούν τα εξής:

α) Η αναλογία των δημοτών άλλων κοινοτήτων που κατοικούν στις διάφορες θεσσαλικές πόλεις κατά το 1961 (δέν πρόκειται δηλαδή μόνο για καταγόμενους από τη Θεσσαλία αλλά και από άλλες πόλεις).

Μεταξύ των 4 μεγάλων πόλεων της Θεσσαλίας, η Λάρισα έρχεται σαφώς πρώτη ως προς την αναλογία των ξένων με 43,8%, κατόπιν έρχονται (στο ίδιο επίπεδο) η Καρδίτσα (31%) και τα Τρίκαλα (36,2%) και

Άπογραφή του 1961

Πόλεις	Ποσοστό ξένων
Καρδίτσα	31,0%
Μουζακί	28,0%
Σοφάδες	12,0%
Παλαμάς	4,4%
Άγιά	29,4%
Έλασσών	43,5%
Λάρισα	43,8%
Τίρναβος	33,9%
Άμπελών	16,0%
Φάρσαλα	29,7%
Άλμυρός	20,7%
Μεϊζων Βόλος	26,0%
Άγιος Γεωργίου Ίωλκού	75,0%
Βελεστίνου	18,1%
Καλαμπάκα	36,2%
Τρίκαλα	36,2%
Φαρκαδών	16,0%

τελευταίος ο Βόλος με 26%, δηλαδή με σαφώς μικρότερη αναλογία. Η μειονεκτικότητα αυτή του Βόλου εξηγείται εν μέρει από την έλλειψη χώρου: ο δήμος Βόλου και σε μικρότερο βαθμό ο δήμος Νέας Ίωνίας έχουν σχετικά περιορισμένη επιφάνεια και η επέκταση της συσσωρεύσεως γίνεται στις γειτονικές κοινότητες των περιχώρων. Το καλύτερο παράδειγμα είναι του Άγιου Γεωργίου Ίωλκού, όπου η αναλογία των ξένων στην κοινότητα φθάνει τα 75%. Η Άγιά (38,3% ξένων) ενοείται από μία συρροή της ίδιας μορφής. Εάν συνυπολογίσουμε όμως αυτές τις γειτονικές κοινότητες, η αναλογία των ξένων στον Μεϊζων Βόλο δέν φθάνει σε ποσοστό πάνω από 28%, πράγμα που σημαίνει ότι η δύναμη του έλξεως είναι σχετικά ασθενέστερη.

Οι πόλεις τών οποίων ο πληθυσμός κυμαίνεται από 5.000 μέχρι 11.000 κατοίκους (διαλέγουμε τόν αριθμό αυτό για να περιλάβουμε και τόν Τίρναβο) έχουν κι αυτές ισχυρή αναλογία ξένων. Η Έλασσών έρχεται στην πρώτη σειρά με 43,5% δημότες άλλων κοινοτήτων, αναλογία που αντικατοπτρίζει τη δύναμη της έλξεως στις κοινότητες της επαρχίας της. Επίσης, ο Τίρναβος φιλοξενεί 33,1% ξένων, η Καλαμπάκα 36,2%. Ύστερα έρχονται τα Φάρσαλα (29,7%) και ο Άλμυρός. Αντίθετα, ο Παλαμάς (4,4%) έχει πολύ μικρή αναλογία ξένων, πράγμα που μάς κάνει να υποθέσουμε πολύ περιορισμένη δύναμη έλξεως.

Μεταξύ τών κομπολόων, τών οποίων ο πληθυσμός κυμαίνεται από 2.000 μέχρι 5.000 κατοίκους, η αναλογία τών ξένων ποικίλλει κατά πολύ. Είναι σχετικά ισχυρή (άνωτερη από 10%) σ' εκείνες που είναι κέντρα έλξεως και όταν ακόμη ο πληθυσμός τους είναι μικρός. Τέτοια είναι η περίπτωση του Μουζακίου (28%), που είναι κάπως ιδιότυπα, γιατί σ' αυτό έχουν άπογραφή πολλοί όρεσίβιοι, που είχαν έλθει την ημέρα της άπογραφής για τήν εβδομαδιαία αγορά, τών Σοφάδων (12%), του Σικουρίου

(15,6%), του Άμπελωνός (16%), των Γόνων (15,5%), της Ζαγοράς (13,1%), του Βελεστίνου (18,1%), της Νέας Αγχιάλου (16,4%), του Φαρκαδώνος (16%).

Σε μερικές περιπτώσεις όμως, ή αναλογία των ξένων αυξήθηκε από έναν αριθμό βοσκών που ζούν στην πεδιάδα μόνο το χειμώνα. Τέτοια είναι ή περίπτωση του Τιρνάβου, των Γόνων και του Φαρκαδώνος, του Βελεστίνου και του Ζάρκου.

Τελικά, πρέπει νά σημειώσουμε ότι μερικές κομπούλεις, που ό πληθυσμός τους δέν φθάνει τίς 2.000 κατοίκους, παίζουν παρ' όλα αυτά τό ρόλο μικρών κέντρων: τέτοια είναι ή περίπτωση του δήμου Πύλης (17,1% ξένων) και της κοινότητας Λεονταρίου (33% ξένων).

β) Η αναλογία αυτών που γεννήθηκαν σε άλλη κοινότητα μεταξύ των άρχηγών οικογενειών δημοτών της πόλεως. Καί ή αναλογία αυτή είναι επίσης άποκαλυπτική.

Μεγάλες πόλεις	Αναλογία δημοτών που γεννήθηκαν έξω από τήν πόλη	Αναλογία δημοτών	Μέσος όρος A+B
			2
Καρδίτσα	42,9%	31%	36,9%
Λάρισα	71,2%	43,8%	57,5%
Βόλος	68,5%	26	47
Τρίκαλα	40,3	36,2	38,1
Τιρνάβος	32,4	33,1	32,5
<i>Πόλεις 2.000-10.000 κατοίκων</i>			
Μουζάκι	26,3%	28%	27%
Σοφάδες	30,2	18,0	23,2
Καλαμπάκα	31,5	36,0	33,5
Πύλη	15,9	17,1	16
Έλασσών	53,7	43,5	48,5
Φάρσαλα	45,1	29,7	37
Άγια	29,4	29,4	29
Άλμυρός	21,5	20,7	21
Συκούριον	36,5	15,6	26
Γόνοι	24,3	15,5	20
Άμπελών	47,3	16	31,5
Βελεστίνον	37	18,1	27,5
Παλαμάς	6,8	4,4	5,5
Φαρκαδών	29,7	16	22,5

Βλέπουμε ότι ή αναλογία αυτή συμφωνεί μέ τήν αναλογία των μή δημοτών. Έπιτρέπει νά καθορίσουμε κάποια ιεραρχία των πόλεων, όταν βρούμε τό μέσο όρο, και δίνει μία καλή ιδέα για τή δυναμικότητα των διαφόρων πόλεων.

Πράγματι, εάν εξετάσουμε τήν κατηγορία των πόλεων στις όποιες τό ποσοστό υπερβαίνει τό 35%, έχουμε τίς 4 μεγάλες πόλεις και επί πλέον τήν Έλασσών και τά Φάρσαλα, που είναι οι δύο μέσης σπουδαιότητας πόλεις των όποιων ή έλξη είναι ισχυρότατη.

Ακολουθούν οι πόλεις των όποιων τό ποσοστό κυμαίνεται από 30 έως 35%: ό Τιρνάβος, ή Καλαμπάκα και ό Άμπελών. Άπ' αυτές δύο είναι πρωτεύουσες επαρχίας και μία πόλη, ή όποια προσελκύει άγρότους που προέρχονται από ευρεία περιοχή. Οι περισσότερες από τίς άλλες μικρές πόλεις έχουν ποσοστό κυμαινόμενο μεταξύ 20 και 30%.

Η εξáιρεση του Παλαμά είναι ενδιαφέρουσα: ό Παλαμάς, άν και είναι μία πολύ μεγάλη άγροτική κομπούλη (μέ 7.000 κατοίκους σήμερα), εν τούτοις δέν άσκει καμιά έλξη στή γύρω του περιοχή.

γ) Η αναλογία άρχηγών οικογενειών και άτομων που γεννήθηκαν έξω από τή Θεσσαλία, έγγεγραμμένοι στο Διητολόγιο. Η αναλογία αυτή μέ φαίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για τόν καθορισμό των πόλεων, των όποιων ή άκτινοβολία υπερβαίνει τό αυστηρά τοπικό πλαίσιο:

Μεταξύ των 4 μεγάλων πόλεων, τό άποτέλεσμα είναι τό έξης:

Λάρισα	36,1% (άπό τους όποιους 12,1% πρόσφυγες)
Βόλος	32,6% (άπό τους όποιους 17,6% πρόσφυγες)
Τρίκαλα	13,8% (άπό τους όποιους 2,2% πρόσφυγες)
Καρδίτσα	9,1% (άπό τους όποιους 0,8% πρόσφυγες)

Εάν εξαιρέσουμε τους πρόσφυγες, οι όποιοι είναι μάλλον ή έκδήλωση ενός μοναδικού ιστορικού γεγονότος και όχι κάποιας ιδιαίτερης επιδράσεως, έχουμε τό έξης άποτέλεσμα:

Λάρισα	24%
Βόλος	15%
Τρίκαλα	12,6%
Καρδίτσα	8,3%

Η κατάταξη των διαφόρων αυτών πόλεων μεταξύ τους είναι άντανάκλαση του δυναμισμού τους.

Η κατάταξη είναι δυσκολότερο νά έρμηνευθεί ως προς τίς μικρότερες πόλεις.

Τιρνάβος	25,2%
Έλασσών	26,9%
Φάρσαλα	12,5%
Άλμυρός	16,0% (πρόσφυγες 8,7%)
Άγια	8,5%
Καλαμπάκα	12,5%

Πράγματι, στίς μικρές πόλεις, μεγάλο μέρος του πληθυσμού (του Τιρνάβου, της Έλασσώνος, των Φαρσάλων) άποτελείται από νομάδες βοσκούς εγκατασταθέντες μόνιμα, που γεννήθηκαν στή Μακεδονία και που όμως κατά παράδοση έρχόντουσαν νά διαχειρισούν στή Θεσσαλία. Αυτό άποτελεί νέα άπόδειξη του έτερογενούς των μικρών πόλεων.

Αντίθετα, στίς πόλεις μέ μικρότερη σπουδαιότητα ό πίνακας βρίσκει ξανά τή λογική του: ή αναλογία έκεινων που γεννήθηκαν έξω από τή Θεσσαλία είναι ιδιαίτερα χαμηλή.

Παλαμάς	0,9%
Μουζάκι	4,1%
Σοφάδες	6,4%

δ) *Οι πόλεις σάν τόποι έκκινήσεως*

— Έσωτερικές μεταναστεύσεις

Γνωρίζουμε τις έσωτερικές μετακινήσεις του πληθυσμού στο έσωτερικό της Θεσσαλίας διά μέσου της μελέτης των δημοτολογίων των πόλεων. Γνωρίζουμε επίσης τις μετακινήσεις από την υπαιθρο προς τις πόλεις και από τις πόλεις προς τις πόλεις. Αντίθετα, δέν γνωρίζουμε τις μετακινήσεις μεταξύ αγροτικών ζωνών. Αδτές όμως πρέπει νά είναι πολύ λιγότερο σημαντικές. Μπορούμε νά έχουμε μία ιδέα γιά τις διαστικές (interurbains) ανταλλαγές από τό σύνολο των δημοτών άρχηγών οικογένειας μιάς πόλεως, τούς όποιους βρίσκουμε σέ άλλες πόλεις της Θεσσαλίας, συγκρίνοντας προς τό σύνολο του αριθμού των άρχηγών οικογενειών της πόλεως.

Αριθμός άρχηγών οικογενειών που μετανάστευσαν, σέ σύγκριση μέ τόν αριθμό τών άρχηγών οικογενειών της πόλεως

Καρδίτσα	15,9%
Λάρισα	5,4%
Βόλος	3,8%
Τρίκαλα	21,9%

Παρατηρούμε ότι οί πόλεις Τρικάλων και Καρδίτσας προμηθεύουν μεγάλο αριθμό μεταναστών, έν αντίθεσει προς τό Βόλο και τή Λάρισα.

Τίρναβος	69,1%
Άγιά	82,8%
Έλασσών	9,8%
Φάρσαλα	35,6%
Άλμυρός	38,9%
Καλαμπάκα	22,8%

Οί πρωτεύουσες επαρχιών παρουσιάζουν καταστάσεις που διαφέρουν πολύ μεταξύ τους ανάλογα μέ τό άν βρίσκονται κοντά σέ μία μεγάλη πόλη (Τίρναβος, Άγιά) ή είναι απομακρυσμένες και ανεξάρτητες (Έλασσών). Αυτό μās επιβεβαιώνει τό γεγονός ότι ή ομάδα των πόλεων που έχουν 2.000-10.000 κατοίκους δέν είναι άπόλυτα όμοιογενής. Ό Τίρναβος, άν και έχει πάνω από 10.000 κατοίκους, παρουσιάζει κατάσταση μικρής πόλεως. Έννοείται ότι ή μελέτη αυτή δέν λαμβάνει υπ' όψη τόν πολύ σημαντικό αριθμό εκείνων που κατάγονται από διάφορες πόλεις της Θεσσαλίας και που μεταναστεύουν στην Άθήνα. Γιά νά έξακριβωθεί αυτό θά έπρεπε νά γίνει ειδική μελέτη, που θά μπορεί νά συγκριθεί μ' εκείνη που έγινε γιά τή σύνταξη του *Οικονομικού και Κοινωνικού Άτλαντος της Έλλάδος*.

— Μεταναστευση προς τό έξωτερικό

Αναφέραμε ήδη τόν αριθμό των διαβατηρίων που εκδόθηκαν από τό 1961 μέχρι τό 1969, γιά τόν όλικό πληθυσμό.

Κατανομή τών διαβατηρίων μέ βάση τόν τόπο γεννήσεως

Καρδίτσα	3,07%
Λάρισα	3,15%
Βόλος	5,25%
Τρίκαλα	5,04%
Τίρναβος	1,91%
Άγιά	2,15%
Έλασσών	6,00%
Φάρσαλα	1,00%
Άλμυρός	2,84%

Μεταξύ των μεγάλων πόλεων στις όποιες τό ποσοστό είναι στο σύνολο χαμηλό, διακρίνεται ό Βόλος μέ ένα αρκετά ύψηλο ποσοστό μεταναστών, χαρακτηριστικό βιομηχανικής πόλεως που αντιμετώπιζει προβλήματα επαγγελματικής άπασχολήσεως τών πολιτών της. Τά Τρίκαλα προμηθεύουν επίσης σημαντικό αριθμό μεταναστών.

Ανάμεσα στις πρωτεύουσες επαρχιών, ή κατάσταση είναι λιγότερο σφής. Φαίνεται δηλαδή ότι είναι άντιθετη προς εκείνη την όποια παρουσιάζουν οί μεταναστεύσεις του έσωτερικού: μία πόλη όπως ό Τίρναβος στέλνει πολλούς μετανάστες σέ άλλες πόλεις της Θεσσαλίας—πρό πάντων στη Λάρισα—και πολύ λίγους στο έξωτερικό. Αυτό επιβεβαιώνεται στην περίπτωση των μικρών κέντρων: ό Ζάρκος στέλνει πολλούς μετανάστες στη Λάρισα, λίγους στο έξωτερικό, ένθό τό Νεοχώρι κάνει τό αντίθετο. Και ως προς αυτό ή ομάδα των μικρών πόλεων εμφανίζεται πολύ λίγο όμοιογενής.

— Ρόλος των πόλεων ως διυλιστηρίων πρό τής προς τό έξωτερικό μεταναστεύσεως

Ός προς τρεις από τούς τέσσερις νομούς της Θεσσαλίας γνωρίζουμε ταυτόχρονα τόν αριθμό των διαβατηρίων που εκδόθηκαν σέ σχέση μέ τόν τόπο κατοικίας και τόν τόπο γεννήσεως (του μετανάστη). (Δέν έχουμε τά άποτελέσματα ως προς τό νομό Τρικάλων.)

Η διαφορά μεταξύ των δύο επιτρέπει νά κρίνουμε περί της αναλογίας των μεταναστών, ως προς τούς όποιους ή διανομή σέ μία πόλη είναι προσωρινή.

Τό ποσοστό που δείχνει ό πίνακας της επόμενης σελίδας μās φαίνεται αρκετά χαρακτηριστικό. Φέρνει σέ ίσχυρη άντίθεση τή Λάρισα μέ τό Βόλο. Άλλά ή διαφορά προέρχεται κατά τή γνώμη μας πρό πάντων από τή σύνθεση αυτή του πληθυσμού του Βόλου και της Λάρισας. Αυτή επιβεβαιώνει τά προηγούμενα άποτελέσματα και δέν παρεχει νέα.

A	B	$\frac{A}{B \times 100}$
Ἀριθμὸς διαβατηρίων πού χορηγήθηκαν σέ ὄσους γεννήθηκαν ἀπὸ τὸ 1965-1968, στίς πόλεις	Ἀριθμὸς διαβατηρίων πού χορηγήθηκαν σέ ὄσους κατοικοῦν ἀπὸ τὸ 1965-1968, στίς πόλεις	
Καρδίτσα	378	487
Λάρισα	215	1.124
Βόλος	1.578	2.224
Ἐλασσών	113	284
Τίρναβος	41	138
Ἄγιά	21	38
Φάρσαλα	17	64
Ἄλμυρός	117	119
		77%
		19.1%
		70%
		39%
		29%
		55%
		26%
		99%

(1) Κατάταξη τῶν κέντρων μὲ βάση τίς ζώνες στρατολογίας τοῦ πληθυσμοῦ

Στὴν εἰσαγωγή μας διατυπώσαμε τίς ἐπιφυλάξεις τίς ὁποῖες εἶχαμε οἱ ἴδιοι γιὰ τὴ μέθοδό μας ἐργασίας, πού ἀφορᾶ στίς ζώνες ἐπιρροῆς τῶν πόλεων. Δὲν θὰ ἐπανεέλθουμε σ' αὐτό.

Ἐκτασὴ τῆς ζώνης ἐπιρροῆς κάθε πόλεως μᾶς φαίνεται ἐν τούτοις ἐνδιαφέρον μέσον γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς σπουδαϊότητας κάθε μιᾶς ἀπ'αὐτῆς, καθὼς καὶ τοῦ δυναμισμοῦ τῆς.

(α) Οἱ τέσσερις μεγάλες πόλεις

Οἱ τέσσερις πρωτεύουσες νομοῦ εἶναι οἱ μόνες πού ἔχουν ζώνη ἐπιρροῆς ἀρκετὰ ἐκτεταμένη, πού καλῶς εἶχε δῆλ. τὸ σύνολο τοῦ νομοῦ πού βρισκεται ὑπὸ τὴν ἐπικράτειά τους.

Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα αὐτή, οἱ τέσσερις πρωτεύουσες ἀπαιρτίζονται δύο σύνολα. Οἱ δύο πρωτεύουσες τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας, ἡ Λάρισα καὶ ὁ Βόλος, εἶναι ἐκεῖνες πού ἔχουν σαφῶς τὴν πῶ ἐκτεταμένη ζώνη στρατολογίας καὶ ἀνταγωνίζονται τίς δύο πρωτεύουσες τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας στὴν ἴδια τους διοικητικὴ περιφέρεια.

Ἡ ζώνη ἐλλέως τοῦ Βόλου μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σέ δύο περιοχές, στίς ὁποῖες ἡ ἐπιρροή τῆς πόλεως γίνεται αἰσθητὴ κατὰ ἀνόμοιο τρόπο. Ἀφ' ἐνός μία ζώνη ἰσχυρῆς ἐπιρροῆς ἀπὸ τὴν ὁποία κάθε χωριὸ προμηθεύει στὴν πόλη περισσότερους ἀπὸ 50 ἀρχηγούς οἰκογένειας· ἡ ζώνη αὐτὴ περιλαμβάνει τὸ ἀρχιπέλαγος τῶν Βορείων Σποράδων, τὸ σύνολο τῆς ἐπαρχίας Βόλου, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἐπαρχίας Ἄλμυροῦ, καὶ ἐπεκτείνεται μάλιστα ἐλαφρῶς καὶ μέσα στὸ νομὸ Λαρίσης. Ἀφ' ἑτέρου, μία ζώνη ἀσθενοῦς ἐπιρροῆς ἀπὸ τὴν ὁποία κάθε χωριὸ προμηθεύει στὴν πόλη 10 ἕως 50 ἀρχηγούς οἰκογένειας. Ἡ ζώνη αὐτὴ περιλαμβάνει δολόκληρη τὴν ἐπαρχία

Φαρσάλων καὶ δύο ἐκτεταμένες περιοχές τοῦ νομοῦ Καρδίτσης γύρω ἀπ' τοὺς Σοφάδες καὶ μέσα στὰ Ἄγραφα. Ἐπὶ πλεον, στὴ ζώνη αὐτὴ προστίθενται μερικὲς ἀπομονωμένες κηλίδες στὴν Ὀσσα καὶ τὸν Κάτω Ὀλύμπο, καὶ μέσα στὰ Βλαχοχώρια.

Βασίζόμενοι σέ ὅλ' αὐτὰ, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπαρχία Φαρσάλων ἐξηγρῆτο περισσότερο ἀπὸ τὸ Βόλο παρά ἀπὸ τὴ Λάρισα, μολοντοὶ διοικητικὰ ἡ ἐπαρχία αὐτὴ ὑπάγεται στὴν τελευταία αὐτὴ πόλη, οἱ δὲ ὀδικτικὲς συγκοινωνίες μεταξύ Φαρσάλων καὶ Βόλου εἶναι πολὺ δυσχερεῖς. Στὴν ἐλλξη ὁμως αὐτὴ πρέπει προφανῶς νὰ δοθεῖ τὴν ἐπιρροή τοῦ παλιοῦ σιδηροδρόμου στενῆς γραμμῆς ὁ ὁποῖος ἀπορροφᾶ, μὲ κατεῦθυνση πρὸς τὸ Βόλο, μέρος τοῦ ἐμπορίου τῶν Φαρσάλων καὶ τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας.

Ἡ περίπτωση τῶν Ἀγράφων εἶναι περισσότερο ἰδιάζουσα: αὐτὴ εἶναι ἀπ' ὅλη τὴ Θεσσαλία ἡ περιοχὴ ἡ πῶ κατανεμημένη μεταξύ τῆς ἀναγωνιστικῆς ἐπιρροῆς τῶν τεσσάρων κυριότερων θεσσαλικῶν πόλεων. Ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχήν τυπικὴ περιοχὴ ἀγροτικῆς ἐξόδου καὶ προμηθεύει ἀνθρώπους σέ ὅλα τὰ κέντρα, καὶ ἰδιαίτερα τὸ Βόλο.

Ὁ Βόλος στρατολογεῖ ἐπίσης ἓνα μέρος τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τοῦ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα (ἀν ἐξαιρέσουμε 17.6% πρόσφυγες), ἢ τοῖς 15% τοῦ συνόλου. Οἱ περιοχές πού προμηθεύουν τοὺς μετανάστες εἶναι ἡ Μακεδονία, ἡ Ἐββοία, τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἡ Φθιώτις καὶ ἡ Πελοπόννησος.

Αὐτῆς τῆς ζώνης ἐπιρροῆς, τίς ὁποῖες καθορίσαμε παραπάνω, τίς βρήκαμε στὸ δημοτολόγιο. Ἐχομε ἐπίσης τοὺς τόπους καταγωγῆς τῶν ἐγγεγραμμένων στὸ ΙΚΑ τοῦ Βόλου νεογέννητων ἀπὸ τὸ 1965-1968. Ἡ κατανομή τῆς πού δίνει μιὰ ὄψη λιγότερο ἱστορικὴ καὶ περισσότερο σύγχρονη τῆς ἐλλέως τὴν ὁποία ἀσκεῖ ὁ Βόλος πάνω στὸ ἀγροτικὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ τῆς περιοχῆς του, καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ συγκρίνομε τὰ δύο ἀποτελέσματα.

Οἱ τόποι καταγωγῆς τῶν νεοεγγεγραμμένων στὸ ΙΚΑ δίνουν συμπληρωματικὴ εἰκόνα γιὰ τίς ζώνες ἐλλέως τῶν διαφόρων πόλεων. Πρόκειται γιὰ τοὺς νεοεγγεγραμμένους ἀπὸ τὸ 1965 μέχρι τὸ 1968, καὶ ἡ καταγωγὴ τους ἀντικατοπτρίζει εἰς πῶ πρόσφατες μετακινήσεις πληθυσμοῦ. Ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ εἰκόνα πού δίνεται εἶναι μερικὴ, γιὰτὶ δὲν ἔχουν ὑπαχθεῖ στὸ ΙΚΑ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα, ὅπως οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, οἱ ὑπάλληλοι τῆς ΔΕΗ (Δημοσίας Ἐπιχειρήσεως Ἠλεκτρισμοῦ). Ἡ ἐλλξη πού ἀποκαλύπτεται ἐδῶ εἶναι ἐπομένως μᾶλλον αὐτὴ πού ἀσκεῖται πάνω στὸ μὴ εἰδικευμένο ἐργατικὸ δυναμικὸ.

Ὡς πρὸς τίς περιοχές προελλέσεως ἡ ἀύξηση παρατηρήθηκε ἐπίσης στὴν ἐπαρχία Ἐλασσόνος καὶ τὴν ἐπαρχία Φαρσάλων, καθὼς καὶ σέ μερικὲς βόρειες κοινότητες, οὕτως ὥστε ἡ Λάρισα νὰ ὑπερ-

βαίνει και τό Βόλο. Στη Δυτική Θεσσαλία, ή έπιρροή τής Λάρισας έπεκτείνεται εδρών στους νομούς Καρδίτσας και Τρικάλων, ιδιαίτερα στά 'Αντιχάσια, τίς περιοχές Φαρκαδόνας, Παλαμά, άκόμη και τών Σοφάδων και τής Καρδίτσας, στίς όποιες ή σπουδαιότητα τής έπιρροής του Βόλου ίσοφαρίζεται πιά από τήν έπιρροή τής Λάρισας.

Ό Βόλος άσκει σημαντική έλξη, είναι όμως φανερό ότι ή δύναμη τής πόλεως γίνεται πολύ λιγότερο αίσθητή στην κεντρική Θεσσαλία: Ή εδρεία ζώνη, πού εξαρτάται από τό Βόλο, τά Φάρσαλα και τήν Καρδίτσα, τείνει νά περιορισθεί και νά κατακερματισθεί.

Τό παραπάνω φαινόμενο είναι αντίθετο από κείνο πού παρατηρείται στη Λάρισα και του όποιου εκδήλωση άποτελεί ή διαφορά του γεωγραφικού δυναμισμού τών δύο πόλεων.

Όσον άφορά τίς δύο πρωτεύουσες τής Δυτικής Θεσσαλίας, ή περιοχή έλξεως τους παραμένει όπως και πρῶτα περισσότερο περιορισμένη.

Ή περιοχή έλξεως τών Τρικάλων, κατά τό ΙΚΑ, εκτείνεται φανερά σέ όλο τό νομό, αλλά βρίσκεται σέ άνταγωνισμό πρῶς τή Λάρισα στό άκρότατο άνατολικό του μέρος (περιοχή Ζάρκου), τό όποιο είναι κοντά στην τελευταία αυτή πόλη και στό βορειοανατολικά τών 'Αντιχασίων. Ή έπιρροή τών Τρικάλων άσκειται σέ βαθμό σχετικά περιορισμένο σέ όλο τό βόρειο τμήμα τής επαρχίας Καλαμπάκας. 'Αντίθετα, έπεκτείνεται κάπως στό νομό Καρδίτσας, στην περιοχή Μουζακίου και στό βόρειο τμήμα τών 'Αγράφων.

Ή Καρδίτσα δέν καλύπτει τή ζώνη τής διοικητικής άρμοδιότητάς της. Πρῶς τήν πλευρά τών 'Αγράφων τήν άναμφισβήτητα ή Βόλος, και στό άνατολικό τμήμα του νομού οί δύο τελευταίες αυτές πόλεις υπερισχούν πολύ. Στην Καρδίτσα υπολείπεται μία ζώνη σχετικά στενή εκτεινόμενη, είναι άλήθεια, και έξω από τή Θεσσαλία, στά βόρεια του νομού Εδρυτανίας.

Φαίνεται ότι στη Δυτική Θεσσαλία ή έπιρροή τών Τρικάλων διατηρείται, άποκλείεται όμως ή έπιρροή τής Καρδίτσας νά βρίσκεται σέ σχετική μείωση. Ή Καρδίτσα είναι άναμφισβήτητα μία από τίς τέσσερις πρωτεύουσες τής Θεσσαλίας, πού έχει άτελέστερο γενικό έξοπλισμό.

(β) Οί πρωτεύουσες επαρχίας

Οί πρωτεύουσες επαρχίας δέν έχουν γενική διοικητική άρμοδιότητα, όπως οί πρωτεύουσες νομού. Μέ άλλα λόγια, δέν υπάρχει ήγήτης στην επαρχία μέ άρμοδιότητες άντιστοιχες πρῶς τίς άρμοδιότητες του Νομάρχη γιά τό νομό. Ή διοικητική άρμοδιότητα μιάς πρωτεύουσας επαρχίας δέν είναι έπομένως τής ίδιας τάξεως σέ σχέση μέ τή διοικητική άρμοδιότητα τής πρωτεύουσας του νομού.

Ή ζώνη στρατολογίας εργατικού δυναμικού ως πρῶς τίς πρωτεύουσες επαρχιών παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Μερικές άπ' αυτές έχουν εδρεία ζώνη έπιρροής, πού άνταποκρίνεται πρῶς τή ζώνη τής διοικητικής άρμοδιότητάς τους. Τέτοια είναι ή περίπτωση τών Φαρσάλων και του 'Αλμυρού. 'Άλλες άσκούν στην έπαρχια τους περιορισμένη έπιρροή, όπως ή Καλαμπάκα ή άκόμη ή 'Ελασσών, ή όποια μοιράζεται μέ τόν Τίρναβο τό νότιο τμήμα τής επαρχίας της. 'Εξ άλλου, πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι ή έπιρροή τών πρωτευουσών επαρχίας ποτέ δέν είναι άποκλειστική. Πάνω κι άπ' αυτήν, υπάρχει ή έπιρροή τών μεγάλων πόλεων, οί όποιες άνταγωνίζονται τίς μικρότερες, μερικές φορές νικηφόρα.

Από τήν έρευνα πού διεξαγάγαμε μέ τό σύστημα του ΙΚΑ σχετικά μέ όρισμένες μικρές πόλεις, διαπιστώνουμε ότι στην περίπτωση τών Φαρσάλων ή του 'Αλμυρού π.χ. υπάρχει σύμπτωση μεταξύ τής ζώνης έπιρροής, όπως αυτή καθορίζεται μέ βάση τά δεδομένα του δημοτολογίου. Στην περίπτωση τής Καλαμπάκας, ή σημαντική έκταση τής ζώνης έπιρροής ή όποια καθορίζεται μέ βάση τά δεδομένα του ΙΚΑ, όφείλεται στό γεγονός ότι σ' αυτήν περιλαμβάνονται όχι μόνο οί άσφαλισμένοι, πού μένουν πράγματι στην Καλαμπάκα, αλλά και οί ύλοτόμοι (forestains), πού εργάζονται στην όροσειρά τής Πίνδου.

(γ) Τά κεφαλοχώρια

'Αποκαλούμε εδῶ κεφαλοχώρια όλα τά χωριά πού ό πληθυσμός τους άνέρχεται από 2.000 μέχρι 7.000 κατοίκους και τά όποια δέν άποτελούν βέβαια επαρχιακά κέντρα (είναι πρωτεύουσες επαρχίας), άσκούν όμως όρισμένη έπιρροή στη γεωτική ύπαιθρο. Δέν μελετήσαμε τό δημοτολόγιο όλων αυτών τών χωριών, αλλά τών περισσότερων άπ' αυτά. Ή ζώνη έλξεως τους είναι πολύ περιοριστότερη περιορισμένη. Ή μόνη εξάίρεση είναι του μεγάλου χωριού 'Αμπελώνα κοντά στον Τίρναβο, του όποιου ή ποιότητα τών έδαφών και ή πρόσδος τών ειδικών καλλιεργειών (άμπέλια, όπωροφόρα δένδρα) προσέλευσαν και εξακολουθούν νά προσελκύουν σημαντικό αριθμό όρεσιβίου πληθυσμού. Ή ζώνη έλξεως του δέν είναι κατώτερη ούτε από τόν Τίρναβο, παρά τό μικρότερο πληθυσμό του και τόν πολύ λιγότερο άνεπτυγμένο διοικητικό έξοπλισμό του.

'Εξ άλλου, στό νομό Καρδίτσας, πού έχει μία μόνο επαρχία, δύο μόνο κέντρα, οί Σοφάδες και τό Μουζάκι, έχουν λίγο-πολύ από διοικητική άποψη τή θέση πρωτευουσών επαρχίας. Αυτό έχει σάν συνέπεια τή σχετικά έκταταμένη ζώνη άντλήσεως εργατικού δυναμικού. 'Αντίθετα, τά μικρότερα κεφαλοχώρια έχουν σχετικά περιορισμένη ζώνη έλξεως πού άποτελείται από μερικά χωριά. Τέτοια είναι ή περίπτωση του Σκουριού ή τών Γόνων, τής 'Αργαλαστής, του Βελεστίνου, του Φαρκαδόνας, του Παλα-

μά, των οποίων ο πληθυσμός, ωστόσο, υπερβαίνει τις 5.000 κατοίκων, και παρουσιάζει δημογραφικά την εικόνα χωριού.

(2) Κατάταξη των πόλεων κατά σπουδαιότητα των γεωργικών τους δραστηριοτήτων

Ο χαρακτηρισμός μιάς πόλεως με βάση τη σπουδαιότητα του πρωτογενούς τομέα της είναι αρνητικός. Άλλα ό αστικός χαρακτήρας μιάς πόλεως στην Ελλάδα είναι αντιστρόφως ανάλογος προς τη σπουδαιότητα του αγροτικού πληθυσμού του. Δέν γνωρίζουμε με ακρίβεια (με βάση την απογραφή του 1961) την αναλογία των γεωργών εκτός από την περίπτωση των πόλεων που έχουν πάνω από 10.000 κατοίκους. Η αναλογία αυτή είναι η εξής:

Καρδίτσα	11,0%
Λάρισα	9,2%
Βόλος	5,4%
Τρίκαλα	22,3%
Τίρναβος	53%

Η αναλογία αυτή επιβεβαιώνει ότι γνωρίζουμε για τη δραστηριότητα των διαφόρων πόλεων: ο Βόλος είναι πολύ λιγότερο απ' τη Λάρισα συνδεδεμένος με τις γεωργικές ασχολήσεις, και πολύ περισσότερο αστικός. Το κατ'έξοχην υψηλό ποσοστό των Τρικάλων εξηγείται από την υπαρχή μεγάλης δημοτικής καλλιτεργήσιμης εκτάσεως. Στο δήμο Τρικάλων ανήκουν πολλά γειτονικά χωριά. Επίσης, ο Τίρναβος είναι πράγματι ακόμη ένα μεγάλο χωριό, γιατί πάνω από τό ήμισυ του πληθυσμού χωρίζεται τά εισοδήματά του από τη γεωργία.

Όσον αφορά τις μικρότερες πόλεις και τά μικρότερα κεφαλοχώρια, η αναλογία των γεωργών εκεί είναι πολύ υψηλή, κατά τό πλείστο ανώτερη του 75% μετά την έρευνά μας. Είναι ωστόσο πιθανό, σε πόλεις, όπως τά Φάρσαλα και ή Έλασσών, ή αναλογία των μη αγρότων να είναι ανώτερη από την αναλογία του Τίρναβου. Έν πάση περίπτωση, θά πρέπει, για νά τό επιβεβαιώσουμε αυτό, νά συμβουλευθούμε τά αποτελέσματα της απογραφής των έμπορικων και βιομηχανικών δραστηριοτήτων, πού έγινε τό 1969.

(3) Κατάταξη των κέντρων κατά σπουδαιότητα του δευτερογενούς τομέα

Η σημασία του δευτερογενούς τομέα στην ασχόληση είναι επίσης πολύ ένδιαφέρον παράγων πού πρέπει νά εξετασθεί γιατί παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία: (Καρδίτσα 35,2%, Τίρναβος 22,5%, Λάρισα 37%, Βόλος 6,1%, Τρίκαλα 30,3%).

Στή Θεσσαλία υπάρχει μία μόνο πραγματικά βιομηχανική πόλη: Ο Βόλος. Η αναλογία των ασχολομένων στο δευτερογενή (secondaire) τομέα δέν είναι έν τούτοις άμελητέα στίς άλλες πόλεις.

Πρέπει όμως νά έχουμε υπ' όψη μας ότι δευτερογενής τομέας δέν σημαίνει στή Θεσσαλία βιομηχανικός τομέας. Τό μεγαλύτερο μέρος του δευτερογενούς τομέα αποτελούν στήν πραγματικότητα οί βιοτεχνίες ή οί πολύ μικρές βιομηχανίες. Από την απογραφή πού έγινε τό 1965 από την Έπιθεώρηση Περιφερειακής Αναπτύξεως της Θεσσαλίας, βγήκε τό συμπέρασμα ότι θά άξιζαν τόν τίτλο των βιομηχανικών καταστημάτων μόνο εκείνες των οποίων τό άπασχολούμενο προσωπικό υπερβαίνει τά δέκα άτομα ή των οποίων ή δύναμη των εγκαταστάσεων υπερβαίνει τούς δέκα ήππους.

Η αναλογία των βιομηχανιών στο δευτερογενή τομέα είναι ή εξής:

Καρδίτσα	21,7%
Λάρισα	39,3%
Τίρναβος	20,8%
Βόλος	44,2%
Τρίκαλα	26,8%

Έπομένως, διαπιστώνουμε ότι όσο μικρότερη είναι ή πόλη, τόσο χαμηλότερη είναι ή αναλογία σε βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Και μέ την έννοια αυτή ο Βόλος χαρακτηρίζεται βιομηχανική πόλη.

Άς σημειωθεί ότι, μέ μία μόνο εξαίρεση, ένα άξιόλογο εργοστάσιο ύφαντουργίας είναι εγκατεστημένο στήν Άγιά. Καμία ακόμη πόλη της Θεσσαλίας δέν διαθέτει εργοστάσιο δυνάμεως άνω των 100 έργατών, εκτός από τις παραπάνω τέσσερις μεγάλες πόλεις.

Είναι ένόητο ότι οί μεγάλες αυτές μονάδες παραγωγής δέν εφοδιάζουν μέ βιομηχανικά προϊόντα την περιοχή της Θεσσαλίας μόνο, αλλά έχουν σαν άγορά ολόκληρη την Έλλάδα.

Οί βιομηχανίες πού εξυπηρετούν την περιοχή είναι εκείνες των οποίων τά βιομηχανικά προϊόντα χρησιμοποιούν σαν πρώτες ύλες τά γεωργικά προϊόντα της περιοχής (δημητριακά, βαμβάκι, όπωρικά).

Η βιομηχανική απογραφή, πού διενεργείται σήμερα από τη Στατιστική Έπιθεώρηση, μέ την έννοια αυτή πρέπει νά μάς δώσει αποτελέσματα. Άλλά μόνο οί μεγάλες πόλεις έχουν έκκοκκιστήρια βάμβακος (ή Καρδίτσα, ή Λάρισα, ο Βόλος), κυλινδρόμυλους (ή Καρδίτσα, τά Τρίκαλα, ή Λάρισα, ο Βόλος), ένα εργοστάσιο ζαχαρώσεως (ή Λάρισα), ένα εργοστάσιο χαρτοπολτού (ή Λάρισα), τά όποια συγκεντρώνουν τά άγροτικά προϊόντα όλης της περιοχής.

Έν τούτοις, προκειμένου για μικρές πόλεις ή κεφαλοχώρια, ή βιοτεχνία παίζει άποφασιστικό ρόλο στήν κατάταξη των διαφόρων κέντρων, γιατί αποτελεί ύπηρεσία πού παρέχεται από τό κέντρο αυτό στην περιοχή, ή δέ παρουσία ή άπουσία όρισμένου αριθμού βιοτεχνιών άποτελεί μέσο καθορισμού των κεφαλοχωριών.

Τά ύφαντήρια είναι επιχειρήσεις πού λειτουργούν

κατ' άποκοπή: ό χωρικός παρέχει τό ξριο και παίρνει π.χ. τά κλινοσκεπάσματα. Τά κλωστήρια παίζουν τόν ίδιο ρόλο. Ό χωρικός φέρνει σ' αυτά τό άκατέργαστο ξριο τού και παίρνει τό νήμα, τό όποίο χρησιμοποιείται άργότερα στόν οικογενεικό άργαλειό.

Μπορούμε νά πάρουμε σάν παράδειγμα τήν έπαρχία Έλασσόνος:

Υφαντήρια	Ψυκτικές άποθήκες
Έλασσών 5	Έλασσών 3
Καλλιθέα 1	

Μύλοι	Κλωστήρια
Έλασσών 2	Έλασσών 2
Δεσκάτη 1	Δεσκάτη 1
Καλλιθέα 1	Περδικούσα 1
Μηλέα 1	Κοκκινόγι 1
Άρμούρι 1	Λιβάδι 1
Γαλανοήσι 1	Κραναιά 1

Διαπιστώνουμε ότι ή Έλασσών και ή Δεσκάτη έχουν τόν πληρέστερο έξοπλισμό και παίζουν τό ρόλο μικρών κέντρων (ή Έλασσών μικρής πόλεως, ή Δεσκάτη κεφαλοχωρίου).

Σημαντική επομένως άποστολή τής μικρής πόλεως και τού κεφαλοχωρίου είναι ή συγκέντρωση και άνακατανομή τών γεωργικών προϊόντων. Έκείνο όμως τό όποιο χαρακτηρίζει τό κεφαλοχώρι δέν είναι ή ύπαρξη μιάς βιοτεχνικής μονάδας, αλλά ή ύπαρξη ενός βιοτεχνικού συγκροτήματος. Η ύπαρξη ενός μύλου ή ενός έλαιοτριβείου δέν άρκει γιά νά καταστήσει ένα χωριό κεφαλοχώρι.

Επί πλέον, δλόκληρο τμήμα τού δευτερογενούς τομέα υπερέχει πράγματι ως πρός τή βιοτεχνία και τό έμπόριο.

Άς σημειωθεί ότι οι πόλεις τής Θεσσαλίας που έχουν πάνω άπό 10.000 κατοίκους κατανέμουν τόν ενεργό πληθυσμό τους κατά τήν έξής τάξη: πρωτογενής τομέας, τριτογενής τομέας, δευτερογενής τομέας, όλες οι άλλες κατανέμουν τόν πληθυσμό τους ως έξής: τριτογενής τομέας, δευτερογενής τομέας, πρωτογενής τομέας. Έκείνο που τίς διαφοροποιεί είναι ή σχετική σπουδαιότητα τού δευτερογενούς τομέα, ό όποιος γιά τό Βόλο έρχεται σχεδόν στό επίπεδο τού τριτογενούς τομέα.

(4) Κατάταξη τών πόλεων μέ βάση τή φύση τού τριτογενούς τομέα τους

Τελικά, όπως φαίνεται, ή σημασία και ή φύση τού τριτογενούς τομέα διαφοροποιεί τά κέντρα στή Θεσσαλία.

α) Τό έμπόριο

Η λειτουργία τού έμπορίου είναι εκείνη τής όποιας ή μελέτη είναι ή δυσκολότερη. Οι σημαντικότερες πληροφορίες δίνονται, μέχρι νά συμπληρω-

θει ή άπογραφή από τά έμπορικά έπιμελητήρια. Μερικά όμως άπ' αυτά ιδρύθηκαν πρόσφατα, και ή λειτουργία τους είναι έλλιπής. Τέτοια είναι ή περίπτωση τού έπιμελητηρίου Καρδίτσας. Γιά τό λόγο αυτό μάς ήταν δύσκολο νά συγκεντρώσουμε όμοιογενή δεδομένα γιά όλη τή Θεσσαλία.

Οι άγορές άποτελούν τόσο γιά τίς μεγάλες όσο και γιά τίς μικρές πόλεις ούσιώδεις μέσο έμπορικής διεισδύσεως και οικονομικής επιρροής. Υπάρχουν άγορές έβδομαδιαίες και άγορές έτήσιες. Οι πρώτες είναι λιγότερες από τίς δεύτερες και άποτελούν χαρακτηριστικό όλων τών πόλεων μέ έξάιρεση τό Βόλο, πράγμα άξιόπρόσεκτο που ύπογραμμίζει τόν άστικό χαρακτήρα τής πόλεως. Υπάρχουν έβδομαδιαίες άγορές στά περισσότερα κεφαλοχώρια, όπως προκύπτει από τόν άκόλουθο κατάλογο:

Κατάλογο τών έβδομαδιαίων άγορών τής Θεσσαλίας

Λάρισα	Συκούριον	Τρίκαλα	Άλμυρός
Φάρσαλα	Ραβάνη	Καλαμάκα	Καρδίτσα
Τίρναβος	(τείνει νά	Πύλη	Σοφάδες
Έλασσών	έκλείνεται)	Φαρκαδών	Παλαμάς
Άγιά			Μουζάκι

Οι έτήσιες άγορές είναι κάπως περισσότερες. Υπάρχουν έτήσιες άγορές στά κεφαλοχώρια, άπ' τίς όποιες έξαφανίσθηκαν οι έβδομαδιαίες. Έδω πρόκειται γιά τίς έτήσιες άγορές που διαρκούν πολλές ήμέρες και όχι γιά τίς άγορές μιάς ήμέρας, που γίνονται κατά τήν έορτή τού Άγίου τού χωριού, οι όποιες δέν άσκοούν ιδιαίτερη έπιρροή στήν περιοχή που γίνονται.

Κατάλογο τών έτησίων άγορών τής Θεσσαλίας

Λάρισα	Γόνιοι	Καρδίτσα
Φάρσαλα	Άλμυρός	Σοφάδες
Τίρναβος	Βελεστίνος	Παλαμάς
Έλασσών	Βόλος	Μουζάκι
Άγιά		

Τά έμπόρια μέ τά όποια άσχολούνται οι αντιπροσωπεύει ως πρός μία δεδομένη περιοχή άποτελούν χαρακτηριστικό τών πρωτευουσών νομού. Οι πρωτεύουσες έπαρχίας στερούνται σχεδόν αντιπροσωπών, όπως προκύπτει από τό παράδειγμα τού νομού Λαρίσης.

Λάρισα	155 έμπορικοί αντιπρόσωποι
Άγιά	1 έμπορικός αντιπρόσωπος
Έλασσών	3 έμπορικοί αντιπρόσωποι
Φάρσαλα	1 έμπορικός αντιπρόσωπος
Τίρναβος	3 έμπορικοί αντιπρόσωποι

Τά κεφαλοχώρια δέν έχουν ποτέ αντιπρόσωπους. Η εισαγωγή ήλεκτρικών οικιακών συσκευών, καθώς και ή αύξηση τών πωλήσεων γεωργικών μηχανημάτων, συνέτεινε στήν ένίσχυση τής υπεροχής τών πρωτευουσών νομών.

Μία πληρέστερη μελέτη των διαφορών χαρακτηριστικών ειδών έμπορίου και της κατά χώρα κατανομής τους θά ήταν στο σημείο αυτό αναγκαία.

β) *Οι τραπεζικές υπηρεσίες*

Δέν υπάρχουν—δέν υπάρχουν πιά—τοπικές τράπεζες στην Ελλάδα, άφ' ότου ή Έθνική και ή Έμπορική Τράπεζα μονοπώλησαν τό σύνολο σχεδόν της τραπεζικής δραστηριότητας στη χώρα. Ούτε και αυτή ή Θεσσαλονίκη έχει τοπική τράπεζα. Έτσι, και ή Θεσσαλία δέν έχει παρά μόνον ύποκαταστήματα μεγάλων τραπεζών. Μεταξύ αυτών ή Έγροτική Τράπεζα κατέχει ιδιαίτερη θέση: προορισμένη νά εξυπηρετεί τό αγροτικούς πληθυσμούς είναι από τή φύση της έγκατεστημένη σε κεφαλοχώρια άρκετά μικρά (Συκούριον, Μουζάκι, Παλαμάς, Σοφάδες). Έν τούτοις, κανένα από τά κεφαλοχώρια αυτά δέν έχει δραστηριότητα που νά επιτρέπει τήν έγκατάσταση ύποκαταστήματος τραπεζής. Τά ύποκαταστήματα τών ιδιωτικών τραπεζών είναι όλα έγκατεστημένα σε ένα τουλάχιστον έπαρχιακό κέντρο. Τά κεφαλοχώρια είναι συνεπώς άνικανα νά δώσουν άρκετή δραστηριότητα σε ένα ύποκατάστημα τραπεζής, μέ έξαιρεση τήν Έγροτική Τράπεζα, της όποιος οι άρμοδιότητες και τό καταστατικό είναι ιδιάζοντα.

γ) *Οι νοσοκομειακές και ιατρικές υπηρεσίες*

Κάθε πρωτεύουσα νομού έχει κρατικό νοσοκομείο. Όλες οι ιδιωτικές κλινικές βρίσκονται επίσης στις τέσσερις μεγάλες πόλεις. Η πόλη του Βόλου έχει βέβαια τόν καλύτερο νοσοκομειακό έξοπλισμό όσον άφορά τις ιδιωτικές κλινικές. Η Λάρισα βρίσκεται άσχεδόν στο ίδιο επίπεδο και πρέπει νά σημειώσουμε τήν καθυστέρηση της Καρδίτσας, ή όποια διαθέτει μόνο τέσσερις κλινικές εν αντίθεση προς τά Τρίκαλα. Καμιά κλινική δέν βρίσκεται σε μικρότερη πόλη εκτός από τις μαιευτικές κλινικές που έχει έγκαταστήσει τό Έπουργείο Κοινωνικών Έγγραφών σε μερικές πόλεις, όταν δε είναι αναγκαίο, και σε μερικά μεγάλα όρεινά χωρία, όπως ή Μεσοχώρια. Μέ τόν ίδιο τρόπο, σάν κέντρα (πόλεις και κεφαλοχώρια) χαρακτηρίζονται επίσης οι περιοχές όπου υπάρχουν γιατροί (που άσκουν τήν ιατρική σάν ελευθέριο έπάγγελμα) και φαρμακοποιοί. Γιατροί και φαρμακοποιοί είναι πολυάριθμοι στις πρωτεύουσες τών νομών και σπάνιοι στις μικρές πόλεις και τά κεφαλοχώρια. Ο έξοπλισμός άπ' αυτή τήν άποψη δέν είναι άπόλυτα άνάλογος προς τόν όγκο του πληθυσμού. Οι μεγάλες πόλεις ενοούνται πολύ.

δ) *Οι μεταφορές*

Η Θεσσαλία διαθέτει σιδηροδρομικές γραμμές, που δέν έχουν όμως τήν ίδια σπουδαιότητα για τήν

περιοχή όπως οι έθνικές όδοι. Η Θεσσαλία διασχίζεται από τή σιδηροδρομική γραμμή Αθηνών-Θεσσαλονίκης, ή όποια ενοεί κυρίως τή Λάρισα. Μέ τό σιδηρόδρομο γίνεται ένα μέρος τών άποστολών σίτου. Μέ τό σιδηρόδρομο επίσης διεξάγεται ή μεταφορά τών ζαχαροτεύτλων του λεκανοπεδίου της Ξενιάς μέ κατεύθυνση τό έργοστάσιο Ζαχαρέως της Λάρισας.

Αντίθετα, ή στενή γραμμή Βόλου-Καλαμπάκας παρέχει αναλόγως λιγότερες υπηρεσίες από άλλοτε.

Τό κύριο μέρος τών μεταφορών συντελείται σήμερα διά της έθνικής όδου. Η ανάπτυξη του οδικού δικτύου ύπέρξε τέτοια κατά τά τελευταία χρόνια, ώστε τό σύνολο σχεδόν της Θεσσαλίας (εκτός από μερικές περιοχές της Πίνδου) είναι σήμερα προσιτό μέ τό αυτοκίνητο.

Η κατασκευή του οδικού δικτύου ενόησε τή Λάρισα εις βάρος του Βόλου. Η ύπ' αριθ. 1 έθνική όδος, που συνδέει τήν Αθήνα μέ τή Θεσσαλονίκη, κατασκευάστηκε τμηματικά. Πρώτα-πρώτα κατασκευάστηκε τό τμήμα Λάρισας-Κατερίνης, έπειτα, τό 1962, τό τμήμα Αθηνών-Λαμίας και τέλος, τό 1968, τό τμήμα Λάρισας-Βόλου-Λάρισας. Παρ' όλα αυτά, ο Βόλος παραμένει κάπως έξω από τό μεγάλο άξονα. Επί εξι δλόκληρα χρόνια, ήταν καλά συνδεδεμένος μέ τό γενικό όδοικό δίκτυο και όχι ιδιαίτερα καλά συνδεδεμένος μέ τήν Αθήνα, άφου ή παραλιακή έθνική όδος Βόλου-Λαμίας ήταν δλως διόλου άνεπαρκής. Τά χρόνια αυτά έπέτρεψαν στη Λάρισα νά άποκτήσει ύπεροχή άναμφίβολα άποφασιστική. Η κατασκευή της Έθνικής Όδου στο μεγάλο τμήμα Ιωαννίνων-Λαρίσης συντελεί στο νά διοχετευτεί στη Λάρισα τό έμπόριο της Δυτικής Θεσσαλίας. Η Λάρισα, πολύ κεντρικότερη από τό Βόλο στη Θεσσαλία και άπομακρυσμένη κατά εξήντα χλμ. από τήν Καρδίτσα, τά Τρίκαλα και τό Βόλο, έχει στην περιοχή αυτή πλεονεκτική θέση για τις τοπικές συγκοινωνίες. Επί πλέον, ή καλή της σύνδεση μέ τήν Αθήνα και τή Θεσσαλονίκη τήν ενοούσαν άκόμη περισσότερο.

ε) *Διοικητικές υπηρεσίες*

Η διοικητική διάρθρωση ενοεί, όπως είναι φυσικό, τις πρωτεύουσες νομών. Η παρουσία τών δημοσίων υπαλλήλων είναι άποφασιστικό στοιχείο της δραστηριότητας τών διαφόρων πόλεων.

Υπάρχει εν τούτοις διαφορά μεταξύ τών διαφόρων πόλεων. Μερικές υπηρεσίες μοιράζονται μεταξύ της Άνατολικής και της Δυτικής Θεσσαλίας. Η διεύθυνση τών υπηρεσιών της Δυτικής Θεσσαλίας βρίσκεται σχεδόν πάντοτε στα Τρίκαλα, ενώ ή διεύθυνση της Άνατολικής βρίσκεται εν μέρει στο Βόλο και εν μέρει στη Λάρισα. Μόνο στις δύο τελευταίες αυτές πόλεις υπάρχουν υπηρεσίες, τών όποιων ή άρμοδιότητα εκτείνεται σε δλόκληρη τή Θεσσαλία.

Συνολικά, οι πόλεις Τρίκαλα και Λάρισα έχουν ή κάθε μία περί τις 15 διοικητικές διευθύνσεις, ή Λάρισα 27, και ο Βόλος 29. Η Λάρισα όμως τείνει να αποκτήσει την υπεροχή και έχει πρόσφατα εκλεγεί σαν τοπική πρωτεύουσα της Θεσσαλίας.

Όσον αφορά τις πρωτεύουσες επαρχιών, ο διοικητικός τους εξοπλισμός είναι πάντα πολύ μετριότερος. Κάθε ένα απ' αυτά τα κέντρα έχει μια έως πέντε σπουδαίες δημόσιες υπηρεσίες: οικονομικές εφορίες, δημόσια ταμεία, διεύθυνση Γεωργίας, κτλ.

Τα κεφαλοχώρια δεν έχουν ιδιαίτερο διοικητικό εξοπλισμό, εκτός αν, όπως συμβαίνει στην περιοχή της Καρδίτσας, δεν υπάρχουν επαρχίες στο νομό.

Η εσωτερική διοικητική διάρθρωση παίζει άλλωστε στη δραστηριότητα των διαφόρων Κέντρων ρόλο πολύ σπουδαιότερο από εκείνο που θα επέτρεπε η διοικητική τους αρμοδιότητα: η παρουσία των διαφόρων υπηρεσιών προκαλεί κίνηση, απ' την οποία επωφελείται η εμπορική δραστηριότητα και ό δευτερογενής τομέας.

(5) Προσπάθεια συνθέσεως

α) Τά προβλήματα

Δέν υπάρχει στη Θεσσαλία πρόβλημα όρισμού των πόλεων. Μπορούμε να δώσουμε τά εξής κριτήρια.

- Πάνω από 10.000 κάτοικοι.
- Λιγότεροι του 25% άπασχολούμενοι στη γεωργία.
- Τουλάχιστον 10 έμποροι που έχουν έμπορική αντιπροσώπια.

Συνεπώς, έχουμε τέσσερις πόλεις στη Θεσσαλία, τίς τέσσερις πρωτεύουσες νομού. Ίσχυει όμως ό όρισμός αυτός των πόλεων για όλη τήν Έλλάδα;

— Δέν υπάρχει έπίσης πρόβλημα για τή διάκριση μεταξύ κεφαλοχωριού και άπλου χωριού.

- Τό κεφαλοχώρι έχει πάντοτε γυμνάσιο.
- Έχει σχεδόν πάντοτε έτήσια ή έβδομαδιαία αγορά.

— Έχει σχεδόν πάντοτε πληθυσμό πάνω από 2.000 κατοίκους.

— Έχει άρκετά μεγάλη ποικιλία μή άγροτικών επαγγελμάτων, που άπασχολούν πάνω από τό 15% του έργατικού δυναμικού.

Ό αριθμός αυτός συντελεί στον άποκλεισμό άρκετών μεγάλων χωριών, των όποιών ό πληθυσμός υπερβαίνει τίς 2.000 κατοίκων, των όποιών ό δραστηριότητες όμως παραμένουν σχεδόν άποκλειστικά γεωργικές.

— Άντίθετα, μέσα στά όρια των 2.000-10.000 κατοίκων είναι πολύ δυσκολότερο να γίνει διάκριση μεταξύ κεφαλοχωριού και «μικρής πόλεως».

Όλοι αυτοί οι οικισμοί έχουν όρισμένα κοινά χαρακτηριστικά:

— Πάνω από τό ήμισυ του πληθυσμού τους άπασχολείται με τή γεωργία.

— Δέν υπάρχει διαφορά ώς πρός τή δημογραφική συμπεριφορά (γεννητικότητα) μεταξύ μικρής πόλεως και κεφαλοχωριού.

— Μικρές πόλεις και κεφαλοχώρια, όλα έχουν παραπλήσιο έμπορικό και βιοτεχνικό ρόλο.

— Έχουν ώς επί τό πλείστον ένα γιατρό και ένα φαρμακοποιό.

Έν τούτοις, όλες αυτές οι όμοιότητες δέν άρκοουν για να μές πείσουν ότι πρόκειται για κέντρα του ίδιου τύπου. Μικρές πόλεις και κεφαλοχώρια έχουν έπίσης άξιοσημειώτες διαφορές.

— Μόνον οι μικρές πόλεις άποτελούν, στην πραγματικότητα, δευτερεύοντα διοικητικά κέντρα.

— Μόνον οι μικρές πόλεις έχουν ένα ή περισσότερα ύποκαταστήματα τραπεζών.

Στήν προσπάθεια μας να τοποθετήσουμε τίς σκέψεις αυτές σε πλαίσιο μαθηματικό, εκφράσαμε με αριθμούς τή σπουδαιότητα των διαφόρων κέντρων. Ή προσπάθεια αυτή πρέπει να θεωρηθεί σαν μία δοκιμή και τίποτε περισσότερο.

β) Προσπάθεια έκτιμήσεως

Τά κέντρα άναπτύξεως τής Θεσσαλίας, από τά μικρότερα μέχρι τά μεγαλύτερα, είναι στην ουσία άστικά κέντρα, γι' αυτό πήραμε σαν κριτήρια κατάτάξέως τους τίς παρεχόμενες απ' αυτά υπηρεσίες.

Κριτήρια τής μελέτης για τό αστικό δίκτυο

	βαθμοί
1 Τραπεζικό ύποκατάστημα	20
1 Κοινό Ταμείο Λεωφορείων (ΚΤΕΛ)	5
1 Φαρμακείο	5
1 Έβδομαδιαίες αγορές	2
1% Ξένοι στην Κοινότητα κατά τό 1961	1
1 Έτήσια αγορά	20
1 Κλινική	5
1 Δικαστήριο	20,10 ή 5 ανάλογα με τή σπουδαιότητα
1 Διοικητική Ύπηρεσία	10
100 Έργάτες Βιομηχανίας	10

Είναι φανερό ότι τά κριτήρια μας είναι συζητήσιμα, πολύ δε περισσότερο ή τιμή που δόθηκε σ' αυτά. Ωστόσο, νομίζουμε ότι προσφέρονται άρκετά για τήν κατάταξη των μικρών πόλεων, όχι όμως τόσο για τίς μεγαλύτερες πόλεις.

Θά έπρεπε τό σύστημα μας να δοκιμασθεί σε άλλες περιοχές τής Έλλάδος. Ίσως δίνουμε πολύ μεγάλη σημασία στη βιομηχανία, γιατί αυτή (τουλάχιστον στο Βόλο) είναι στην ύπηρεσία όλης τής Έλλάδος και όχι μόνο τής Θεσσαλίας.

Έν πάση περιπτώσει, ή προσπάθεια μας αυτή είναι δεκτική βελτιώσεως. Έπειδή λείπουν πλήρη δεδομένα, δέν ύπολογίσαμε σ' αυτήν, π.χ., τήν άναλο-

	Τράπεζα (1 20 σημεία)	Κοιν. Ταμ. Λεοφ. (ΚΤΕΛ) 1 (5 σ.)	Φαρμα- κείο 1 (5 σ.)	Έβδο- μαδιαία 'Αγορά (20 σ.)	Έτήσια αγορά (20 σ.)	1% ξένοι (1 σ.)	Κλι- νική 1 (5 σ.)	100 εργάτες βιομη- χανίας (10 σ.)	Δικα- στήριο 1 (20-10 5 σ.)	Διοι- κητική 'Υπη- ρεια (10 σ.)	Σύνο- λο
Έλασσόν	60	130	10	20	20	43	0	10	15	90	398
Τίρναβος	60	20	15	20	20	33	0	10	5	50	233
Φάρσαλα	60	90	10	20	20	29	0	10	15	60	304
Άμπελών	-	-	5	-	-	16	-	-	-	-	21
Ραψάνη	-	-	-	20	-	7	-	-	5	20	52
Λάρισα	100	315	80	20	20	43	95	290	35	490	1.508
Άγιά	40	20	5	20	20	29	-	10	5	60	209
Καλαμπάκα	40	-	10	20	20	36	-	10	15	60	211
Πύλη	0	0	0	20	20	17	-	-	5	40	102
Φαρκαδών	0	0	0	20	20	16	-	-	5	20	81
Τρικάλα	60	210	75	20	20	36	45	90	15	250	811
Σοφάδες	20	25	10	20	20	12	-	-	5	50	162
Μουζάκι	20	15	10	20	20	28	-	-	5	50	168
Παλαμάς	20	-	5	20	20	4	-	-	20	5	93
Καρδίτσα	60	210	60	20	20	31	20	60	15	280	775
Άλμυρός	60	10	10	20	20	26	-	-	15	70	231
Σκόπελος	20	-	5	-	-	10	-	-	5	20	60
Βελεστίνον	-	-	-	-	20	18	-	-	-	10	48
Βόλος	120	130	110	20	20	26	100	500	35	400	1.521

για το δευτερογενές και τριτογενές τομέα μέσα στον ενεργό πληθυσμό, το ρόλο της συγκέντρωσης των τοπικών αγροτικών προϊόντων, ούτε πρό πάντων τη δυναμική, που δίνει ζωή στα διάφορα κέντρα.

παρατηρήσεις

1) Τα ύπολογίσιμα κεφαλοχώρια έχουν όλα διοικητικούς μηχανισμούς. Τα άλλα μεγάλα χωριά δεν ασκούν καμιά έλεξη και διακρίνονται μεταξύ τους μόνο από το σχετικό μέγεθος τους.

Στην έπαρχία Έλασσόνος, π.χ., ή Κραναία και ή Βερτικούσα, οι οποίες έχουν πάνω από 3.000 κατοίκους είναι μεγάλα όρεινά χωριά, δεν αποτελούν όμως για τα γειτονικά χωριά υπηρεσιακά κέντρα (centres-services). Ο έμπορικός και σχολικός έξοπλισμός τους προορίζεται για την ίκανοποίηση των αναγκών του δικού τους μόνο πληθυσμού. Το ίδιο μπορεί να πεί κανείς για τα μεγάλα κέντρα της περιχής Τρικάλων, όπως το Νεοχώρι, τα Μεγάλα Καλύβια, κτλ.

2) Τα κέντρα είναι μάλλον κεφαλοχώρια, παρά πραγματικές πόλεις, και όταν ακόμη αυτά, όπως συμβαίνει σε όρισμένες περιπτώσεις (Άγιά), είναι πρωτεύουσες έπαρχίας.

Άλλά ανάμεσα στα κεφαλοχώρια, εκείνα που έχουν πάνω από 100 βαθμούς (Άγιά, Πύλη, Σοφάδες, Μουζάκι) είναι καλύτερα έξοπλισμένα από τα

άλλα, ή διαφορά όμως είναι μάλλον διαφορά βαθμού παρά ουσίας.

3) Οι μικρές πόλεις (πάνω από 200 βαθμούς) αποτελούν συγκρότημα (Έλασσόν, Τίρναβος Φάρσαλα, Καλαμπάκα, Άλμυρός), το οποίο αντιστοιχεί άρκετά καλά, κατά τη γνώμη μας, προς ένα ενδιάμεσο τύπο κέντρου μεταξύ των κεφαλοχωριών και της πρωτεύουσας νομού.

4) Οι τέσσερις μεγάλες πόλεις διακρίνονται σαφώς από τα άλλα κέντρα. Διακρίνονται όμως επίσης και μεταξύ τους. Η Καρδίτσα έρχεται τελευταία, και ακολουθούν τα Τρικάλα. Ός προς τη Λάρισα και το Βόλο, τις οποίες ή κατάταξη μας τοποθετεί σχεδόν στον ίδιο επίπεδο, δημιουργείται πρόβλημα. Ο Βόλος δεν κατορθώνει να έξισωθεί προς τη Λάρισα παρά μόνο χάρη στη σπουδαιότητα της βιομηχανικής του δραστηριότητας. Αντίθετα, αν λαμβάναμε στη σύγκριση υπ' όψη μας τη δημογραφική και την οικονομική δυναμικότητα των διαφόρων κέντρων, ή Λάρισα θα υπερίσχυε οπωσδήποτε. Έξ άλλου, ή έκλογή της Λάρισας, σαν πρωτεύουσας μιάς διοικητικής περιφέρειας, που περιλαμβάνει ολόκληρη τη Θεσσαλία, αποδεικνύει άρκετα την ύπεροχή αυτή.

Όπως είναι ενόητο, ή μελέτη αυτή θα έπρεπε να ένισχυθεί με ένα αριθμό άστικών μονογραφιών με μεγαλύτερη έμβάθυνση και το σύστημά μας κατάταξως θα έπρεπε να δοκιμασθεί και σε άλλες περιοχές της Ελλάδος.